माणिकचन्द्र-ग्रन्थमाला।

पूर्वप्रकाशित ग्रन्थ।

१ लघीयस्त्रयादिसंग्रह । इसमें भट्टाकलंकदेवकृत लघीयस्त्रय सटीक, आचार्य अनन्तकीर्तिकृत लघु सर्वज्ञसिद्धि और बृहत्सर्वज्ञ सिद्धि तथा अकलंकदेवकृत स्वरूपसम्बोधन, इन चार ग्रन्थोंका संग्रह छपा है। मूल्य ।≈)

२ सागारधर्मामृत सटीक। प० आशाधरकृत मूल और स्वोपज्ञ टीका सहित। मूल्य ।≈)

३ विक्रान्तकौरवीय नाटक। कवि श्रीहस्तिमल्लकृत। मू० ।≈)

४ पार्श्वनाथचरित । महाकवि वादिराजसूरिकृत सुन्दर काव्य। मूल्य ॥)

५ मैथिलीकल्याण नाटक। कवि श्री हस्तिमल्लकृत। मू० ।)

६ आराधनासार सटीक । मूल गाथा श्रीदेवसेनाचार्यकृत और संस्कृत टीका श्रीरत्नकीर्तिदेवकृत। मूल्य ।)॥

७ जिनदत्तचरित्र। आचार्य गुणभद्रकृत। मूल्य ।)॥

८ प्रद्युम्नचरित्र। आचार्य महासेनकृत काव्य। मू० ॥)

मिलनेका पता—

श्रीजैनग्रन्थरत्नाकर कार्यालय,

हीराबाग, पो० गिरगांव-बंबई।

नमो निर्ग्रंथगुरुभ्य॰ ।

श्रीमच्चामुंडरायप्रणीतः ।

चारित्रसारः ।

मंगलाचरणम् ।

अरिहननरजोहननरहस्यहरं पूजनार्हमर्हन्तम् ।
सिद्धान्सिद्धाष्टगुणान् रत्नत्रयसाधकान् स्तुवे साधून् ॥

श्रीमज्जिनेन्द्ररचिताय सुमङ्गलाय लोकोत्तमाय शरणाय विनेयजंतो॰ ।
धर्माय कायवचनाशयशुद्धितोऽहं स्वर्गापवर्गफलदाय नमस्करोमि ॥

धर्म॰ सर्वसुखाकरो हितकरो धर्मं बुधाश्चिन्वते ।
धर्मेणैव समाप्यते शिवसुखं धर्माय तस्मै नम॰ ॥
धर्मान्नास्त्यपर॰ सुहृद्भवभृतां धर्मस्य मूलं दया ।
धर्मे चित्तमहं दधे प्रतिदिनं हे धर्म ! मां पालय ॥

---

१ मोहनीयज्ञानदर्शनावरणान्तरायनाशकम्। २ 'शरणं गृहरक्षित्रो' इत्यमरः।
३ अनगारश्रावकसमावेश ।

सम्यक्त्व-पञ्चाणुव्रतवर्णनम् ।

सम्यग्दृष्टीनां चत्वारो वन्दना मङ्गलभूता, अर्हन्तः सिद्धाः साधवो धर्मश्चेति । तत्रार्हत्सिद्धसाधवो नेमस्कारेणोक्ताः । धर्म उच्यते । आत्मानमिष्टनरेन्द्रसुरेन्द्रमुनीन्द्रमुक्तिस्थाने धत्ते इति धर्मः । अथवा संसारस्थान्प्राणिनो धरते धारयतीति वा धर्मः । स च सागाराऽनगारविषयभेदाद्द्विविधः । तत्र सागारधर्म उच्यते ।

दार्शनिकव्रतिकावपि सामायिकप्रोषधोपवासश्च ।
सचित्तरात्रिभुक्तिव्रतनिरतौ ब्रह्मचारी च ॥
आरम्भाद्विनिवृत्तः परिग्रहादनुमतस्तथोद्दिष्टः ।
इत्येकादशनिलया जिनोदिताः श्रावकाः क्रमशः ॥

व्रतादयो गुणा दर्शनादिभिः पूर्वगुणैः सह क्रमप्रवृद्धा भवन्ति । तत्र दार्शनिकः संसारशरीरभोगनिर्विण्णः पञ्चगुरुचरणभक्तः सम्यग्दर्शनविशुद्धश्च भवति । जिनेन भगवताऽर्हता परमेष्ठिनोपदिष्टे निर्ग्रन्थलक्षणे मोक्षमार्गे श्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् । तस्य सम्यग्दर्शनस्य मोक्षपुरपथिकपाथेयस्य मुक्तिसुन्दरीविभ्रमणिदर्पणस्य संसारसमुद्रगर्तावर्त्तमग्नननदसहस्तावलम्बनस्यैकादशोपासकस्थानप्रासादाधिष्ठानस्योत्तमक्षमादिदशकुलधर्मकल्पपादपमूलस्य परमपावनस्य सकलमङ्गलनिलयस्य मोक्षमुख्यकारणस्याष्टाङ्गानि भवन्ति । निःशङ्कितत्वं निःकाङ्क्षता निर्विचिकित्सता अमूढदृष्टित्वं उपबृंहणं स्थितिकरणं वात्सल्यं प्रभावना चेति । तत्रेहलोकः परलोकः व्याधिर्मरणं अगुप्तिः अत्राणं आकस्मिकं इति सप्तविधाद्भयाद्विनिर्मुक्तता, अथवा ऽर्हदुपदिष्टद्वादशाङ्गप्रवचनगहने एकमक्षरं पदं वा किमिदं स्याद्वा

न वेति शङ्कानिरासो निःशङ्कितत्वम् । ऐहलौकिकपारलौकिकेन्द्रियविषय उपभोगाकाङ्क्षानिवृत्तिः, कुदृष्टयन्तराकाङ्क्षानिरासो वा निःकाङ्क्षता । शरीराद्यशुचित्वभावमवगम्य शुचीति मिथ्यासंकल्पापनयोऽथवाऽर्हत्प्रवचने इदमयुक्तं घोरं कष्टं न चेदिदं सर्वमुपपन्नमित्यशुभभावनानिरासो विचिकित्साविरहः । बहुविधेषु दुर्नयवर्त्मसु तत्त्ववदाभासमानेषु युक्त्यभावमध्यवस्य परीक्षाचक्षुषा विरहितमोहममूढदृष्टित्वम् । उत्तमक्षमादिभावनयाऽऽत्मन आत्मीयस्य च धर्मपरिवृद्धिकरणमुपबृंहणम् । कषायोदयादिषु धर्मपरिभ्रंशकारणेषूपस्थितेषु स्वपरयोर्धर्मप्रच्यवनपरिपालनं स्थितिकरणम् । जिनप्रणीते धर्मामृते नित्यानुरागताऽथवा सद्यःप्रसूता यथा गौर्वत्से स्निह्यति तथा चातुर्वर्ण्ये संघेऽकृत्रिमस्नेहकरणं वात्सल्यम् । सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रत्रयप्रभावादात्मनः प्रकाशनमथवा ज्ञानतपःपूजासु ज्ञानदिनकरकिरणैः परसमयखद्योतोद्योतावरणकरणं च, महोपवासादिलक्षणेन देवेन्द्रविष्टरप्रकम्पनसमर्थेन सत्तपसा स्वसमयप्रकटनं च महापूजामहादानादिभिर्धर्मप्रकाशनं च प्रभावना । एवंविधाष्टाङ्गविशिष्टं सम्यक्त्वं तद्विकलयोरणुव्रतयोर्नामापि न स्यात् । सम्यग्दर्शनमणुव्रतयुक्तं स्वर्गाय, महाव्रतयुक्तं मोक्षाय च ।

> सम्यक्त्वमङ्गहीनं राज्यमिव श्रेयसे भवेन्नैव ।
> न्यूनाक्षरो हि मन्त्रो नालं विषवेदनाच्छित्त्यै ॥

सम्यक्त्वस्य गुणा ।

> संवेगो निर्वेदो निंदा गर्हा तथोपशमभक्ती ।
> अनुकम्पा वात्सल्यं गुणास्तु सम्यक्त्वयुक्तस्य ॥

उक्तं चावद्धायुष्कविषये—

सम्यग्दर्शनशुद्धा नारकतिर्यङ्नपुंसकस्त्रीत्वानि।
दुष्कुलविकृताल्पायुर्दरिद्रतां च व्रजन्ति नाप्यव्रतिकाः॥

भवाब्धौ भव्यसार्थस्य निर्वाणद्वीपयायिनः।
चारित्रयानपात्रस्य कर्णधारो हि दर्शनम्॥

दार्शनिकस्य कस्यचित्कदाचिद्दर्शनमोहोदयादतीचाराः पञ्च भवन्ति। शङ्काकाङ्क्षाविचिकित्सान्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवा इति।

तत्र मनसा मिथ्यादृष्टेर्ज्ञानचरित्रगुणोद्भावनं प्रशंसा, वचसा भूताभूतगुणोद्भावनं संस्तवः, एवं प्रशंसासंस्तवयोर्मानसकृतो वाक्कृतश्च भेदः, शेषाः सुगमाः। सम्यग्दर्शनसामान्यादणुव्रतिस्महाव्रतिनोरिमेऽतीचाराः।

व्रतिको निःशल्यः पञ्चाणुव्रतरात्रिभोजनविरमणशीलसप्तकं निरतिचारेण यः पालयति स भवति। तत्र यथा शरीरानुप्रवेशिकाण्डकुन्तादिप्रहरणं शरीरिणां बाधाकरं तथा कर्मोदयविकारे शरीरमानसबाधाहेतुत्वाच्छल्यमिव शल्यम्। तत्त्रिविधं, मायानिदानमिथ्यादर्शनभेदात्। माया वञ्चनं, निदानं विषयभोगाकाङ्क्षा, मिथ्यादर्शनमतत्त्वश्रद्धानम्। उत्तरत्र वक्ष्यमाणेन महाव्रतिनाऽपि शल्यत्रयं परिहर्त्तव्यम्।

अभिसंधिकृतो नियमो व्रतमित्युच्यते, सर्वसावद्यनिवृत्त्यसंभवादणुव्रतं द्वीन्द्रियादीनां जङ्गमप्राणिनां प्रमत्तयोगेन प्राणव्यपरोपणान्मनोवाक्कायैश्च निवृत्तः। अमारीत्याद्यणुव्रतम्।

तस्य प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणलक्षणस्य पचातीचारा भवंति । बंधो, वधः, छेदः, अतिभारारोपणं, अन्नपाननिरोधश्चेति । तत्राभिमतदेशगमनं प्रत्युत्सुकस्य तत्प्रतिबंधहेतोः कीलादिषु रज्ज्वादिभिर्व्यतिषंगो बंधः । दण्डकशावेत्रादिभिः प्राणिनामभिघातो वधः । कर्णनासिकादीनामवयवानामपनयनं छेदः । न्यायादनपेताद्भारादतिरिक्तस्य भारस्य वाहनमतिलोभाद्गवादीनामतिभारारोपणम् । तेषां गवादीनां कुतश्चित्कारणात् क्षुत्पिपासाबाधोत्पादनमन्नपाननिरोध इति ।

स्नेहस्य मोहस्य द्वेषस्य वोद्रेकाद्यदसत्याभिधानं ततो निवृत्तादरो गृहीति द्वितीयमणुव्रतम् ।

तस्य व्रतस्य पचातिक्रमा भवंति । मिथ्योपदेशः, रहोऽभ्याख्यानं, कूटलेखक्रिया, न्यासापहारः, साकारमंत्रभेदश्चेति ।

तत्राभ्युदयनिःश्रेयसार्थेषु क्रियाविशेषेषु अन्यस्यान्यथा प्रवर्त्तनमभिसंधानं वा मिथ्योपदेशः । स्त्रीपुरुषाभ्यामेकांतेऽनुष्ठितस्य क्रियाविशेषस्य प्रकाशनं रहोऽभ्याख्यानम् । अन्येनानुक्तं यत्किंचित्परप्रयोगवशादेवं तेनोक्तमनुष्ठितमिति वंचनानिमित्तं लेखनं कूटलेखक्रिया । हिरण्यादेर्द्रव्यस्य निक्षेप्तुर्विस्मृतसंख्यस्याल्पसंख्यानमाददानस्य 'एवमित्य–' नुज्ञावचनं न्यासापहारः । अर्थप्रकरणांगविकारभ्रूक्षेपादिभिः पराकूतमुपलभ्य यदाविष्करणमसूयादिनिमित्तं तत्साकारमंत्रभेद इति ।

अन्यपीडाकरं पार्थिवादिभयवशादवशपरित्यक्तं वा निहितं पतितं विस्मृतं वा यददत्तं ततो निवृत्तादरः श्रावक इति तृतीयमणुव्रतम् ।

अदत्तादानविरते पञ्चातीचारा भवति। स्तेनप्रयोग, तदाहृतादान, विरुद्धराज्यातिक्रम, हीनाधिकमानोन्मान, प्रतिरूपकव्यवहार श्चेति। मोषकस्य त्रिधा प्रयोजन, मुष्णन्त स्वयमेव प्रयुक्ते, अन्येन वा प्रयोजयति, प्रयुक्तमनुमन्यते वा य स स्तेनप्रयोग। अप्रयुक्तेनाननुमतेन च चौरेणानीतस्य ग्रहण तदाहृतादानम्। विरुद्ध राज्य विरुद्धराज्य, उचितन्यायादन्येन प्रकारेणादान ग्रहणमतिक्रम, तस्मिन्विरुद्धराज्ये योऽसावतिक्रम स विरुद्धराज्यातिक्रम। प्रस्था दिमान तुलाद्युन्मानमेतेन न्यूनेनान्यस्मै देयमधिकेनात्मना ग्राह्यमित्ये वमादि कूटप्रयोगो हीनाधिकमानोन्मानम्। कृत्रिमैर्हिरण्यादिभिर्वञ्चना-पूर्वको व्यवहार प्रतिरूपकव्यवहार इति।

उपात्ताया अनुपात्तायाश्च परागनाया सगाद्विरतरतिर्विरताविरत इति चतुर्थमणुव्रतम्।

स्वदारसतोषव्रतस्यातीचारा पच भवति। परविवाहकरणं, इत्वरिका-अपरिगृहीतागमन, इत्वरिकापरिगृहीतागमन, अनगक्रीडा, कामतीव्राभिनिवेशश्चेति। तत्र सद्वेद्यस्य चारित्रमोहस्य चोदयाद्विवहन विवाह परस्य विवाहकरण परविवाहकरण। ज्ञानावरणक्षयोपशमादापादितकलागुणज्ञतया चारित्रमोहस्त्रीवेदोदयप्रकर्षादगोपागनामोदयावष्टम्भाच्च परपुरुषानेतीति इत्वरिका या गणिकात्वेन वा पुश्चलित्वेन परपुरुषगमनशीला अस्वामिका सा अपरिगृहीता, तस्या गमनमित्वरिका-अपरिगृहीतागमनम्। या पुनरेकपुरुषभर्तृका सा परिगृहीता, तस्या गमनमित्वरिकापरिगृहीतागमनम्। अग प्रजनन

योनिश्च, ततो जघनादन्यत्रानेकविधप्रजननविकारेण रतिरनङ्गक्रीडा । कामस्य प्रवृद्धः परिणामोऽनुपरतवृत्त्यादिः कामतीव्राभिनिवेश इति ।

धन्यधान्यक्षेत्रादीनामिच्छावशात् कृतपरिच्छेदो गृहीति पंचममणुव्रतम् ।

परिग्रहविरमणव्रतस्य पञ्चातिक्रमा भवंति । क्षेत्र-वास्तु-हिरण्य-सुवर्ण-धन-धान्य-दासी दास-कुप्यमिति । तत्र क्षेत्रं सस्याधिकरणं, वास्तु अगार, हिरण्यं रूप्यादिव्यवहारप्रयोजनं, सुवर्णं विख्यातं, धन गवादि, धान्यं व्रीह्यादि, दासीदास भृत्यस्त्रीपुरुषवर्गः, कुप्यं क्षौमकार्पासकौशेयचंदनादि, एतेषु एतावानेव परिग्रहो मम नाऽन्योऽन्य इति परिच्छिन्नात्प्रमाणात् क्षेत्रवास्त्वादिविषयादतिरेकः अतिलोभवशात्प्रमाणातिरेक इति ।

रात्रावन्नपानखाद्यलेह्येभ्यश्चतुर्भ्यः सत्त्वानुकंपया विरमणं रात्रिभोजनविरमणं षष्ठमणुव्रतम् ।

वधादसत्याच्चौर्याच्च कामाद्ग्रन्थान्निवर्त्तनम् ।
पञ्चधाऽणुव्रतं राज्यभुक्तिः षष्ठमणुव्रतम् ॥

इत्यणुव्रतवर्णनम् ।

शीलसप्तकवर्णनम् ।

व्यवायसी विरतिमभ्युपगतस्य श्रावकस्य व्रतविशेषो गुणव्रतत्रय शिक्षाव्रतचतुष्टय शीलसप्तकमित्युच्यते । दिग्विरति, देशविरति, अनर्थदण्डविरति, सामायिक, प्रोषधोपवास, उपभोगपरिभोगपरिमाण, अतिथिसंविभागश्चेति ।

तत्र प्राची, अपाची, उदीची, प्रतीची, ऊर्द्ध्व, अधो, विदिशश्चेति । तासां परिमाण योजनादिभि पर्वतादिप्रसिद्धाभिज्ञानैश्च तासु दिशो दुष्परिहारे क्षुद्रजन्तुभिराकुला अतस्ततो बहिर्न यास्यामीति निवृत्तिर्दिग्विरति । निरवशेषतो निवृत्तिं कर्तुमशक्नुवत शक्त्या प्राणिवधविरतिं प्रत्यागूर्णस्यात्र प्राणनिमित्त यात्रा भवतु मा वा सत्यपि प्रयोजनभूयस्त्वे परिमिताद्दिगवधेर्बहिर्न यास्यामीति प्रणिधानादहिंसाद्यणुव्रतधारिणोऽप्यस्य परिगणिताद्दिगवधेर्बहिर्मनोवाक्काययोगै कृतकारितानुमतविकल्पैर्हिंसादिसर्वनिवृत्तिरिति महाव्रत भवति ।

दिग्विरमणव्रतस्य पञ्चातीचारा भवति । ऊर्द्ध्वातिक्रम, अधोऽतिक्रम, तिर्यगतिक्रम, क्षेत्रवृद्धि, स्मृत्यन्तराधान चेति । तत्र पर्वतमरुद्भूम्यादीनामारोहणादूर्द्ध्वातिक्रम । कूपावतरणादिरधोतिक्रम । भूमिबिलगिरिदरीप्रवेशादिस्तिर्यगतिक्रम । प्राग्दिशो योजनादिभि परिच्छिद्य पुनर्लोभवशात्ततोऽधिकाकांक्षण क्षेत्रवृद्धि । इत्थमिदं मया योजनादिभिरभिज्ञान कृतमिति तस्याभाव स्मृत्यन्तराधानम् । दिग्विरमणव्रतस्य प्रमादान्मोहाद् व्यासङ्गाद्वातिचारा भवति ।

मदायस्य गृहात्तरस्य तडागस्य वा मध्य मुक्त्वा ऽन्यत्रातर न गमिष्यामीति तन्निवृत्तिर्देशविरति । प्रयोजनमपि दिग्विरतिवद्देश-विरतिव्रतस्य ।

तस्य पञ्चातीचारा भवति । आनयन, प्रेष्यप्रयोग, शब्दानु पात, रूपानुपात, पुद्गलक्षेप इति । तत्रात्मना सङ्कल्पितदेशे स्थितस्य प्रयोजनवशाद्यत्किंचिन्मानयेत्याज्ञापनमानयनम् । परिच्छिन्नदे-शाद्बहि स्वयमगत्व ऽन्यप्रेष्यप्रयोगेणैवाभिप्रेतव्यापारसाधन प्रेष्य-प्रयोग । व्यापारकरान्पुरुषानुद्दिश्याभ्युत्काशिकादिकरण शब्दानुपात । मम रूप निरीक्ष्य व्यापारमचिरान्निष्पादयन्तीति स्वाङ्गदर्शन रूपा नुपात । कर्मकरानुद्दिश्य लोष्टपाषाणादिनिपात पुद्गलक्षेप इति । दिग्विरति सार्वकालिकी । देशविरतिर्यथाशक्ति कालनियमेनेति ।

प्रयोजन विना पापादानहेतुरनर्थदण्ड । स च पञ्चविध । अप ध्यान, पापोपदेश, प्रमादाचरित, हिंसाप्रदान, अशुभश्रुतिरिति । तत्र जयपराजयवधबन्धाङ्गच्छेदस्वर्वस्वहरणादिक कथ स्यादिति मनसा चिंतनमपध्यानम् । पापोपदेशश्चतुर्विध । क्लेशवणिज्या, तिर्यग्वणिज्या, वधकोपदेश, आरम्भकोपदेशश्चेति । तत्रास्मिन्प्रदेशे दासीदासाश्च सुलभास्तानमुन्देशमानीत्वा विक्रये कृते महानर्थलाभो भविष्यतीति क्लेशवणिज्या । गोमहिष्यादीन्पशूनत्र गृहीत्वाऽन्यत्र देशे व्यवहारे कृते सति भूरि वित्तलाभ इति तिर्यग्वणिज्या । वागुरिकसौकरिक-शाकुनिकादिभ्यो मृगवराहशकुन्तप्रभृतयोऽमुष्मिन्देशे सतीति वचन वधकोपदेश । आरम्भकेभ्य कृषिवलादिभ्य क्षित्युदकज्वलनपवन-वनस्पत्यारम्भोऽनेनोपायेन कर्तव्य इत्याख्यानमारम्भकोपदेश । इत्येव

स्थापन मनसो मनोदुःप्रणिधान, चिंताया परिस्पन्दनादैकाग्र्येणानव स्थापन स्मृत्यनुपस्थापनमिति विस्पष्टमन्यत्वम् ।

प्रोषध पर्वपर्यायवाची, शब्दादिग्रहण प्रति निवृत्तोत्सुक्यानि पञ्चापीन्द्रियाणि उपेत्य तस्मिन्वसतीत्युपवास । उक्त च–

उपेत्याक्षाणि सर्वाणि निवृत्तानि स्वकार्यत ।
वसन्ति यत्र स प्राज्ञैरुपवासोऽभिधीयते ॥

पर्वणि चतुर्विधाऽऽहारनिवृत्ति प्रोषधोपवास, निरारम्भ. श्रावक स्वशरीरसंस्कारकारणस्नानगंधमाल्याभरणादिभिर्विरहित शुचाव वकाशे साधुनिवासे चैत्यालये स्वप्रोषधोपवासगृहे वा धर्मकथा-श्रवणश्रावणचिन्तनावहितात करण सन्नुपवसेत् ।

प्रोषधोपवासस्य पञ्चातीचारा भवति । अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितो-त्सर्ग, अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितादान, अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितसंस्तरो-पक्रमण, अनादर, स्मृत्यनुपस्थान चेति । तत्र जंतव सति न सति वेति प्रत्यवेक्षण चक्षुषोर्व्यापारो मृदुनोपकरणेन यत्क्रियते प्रयोजन तत्प्रमार्जन अप्रत्यवेक्षिताया भुवि मूत्रपुरीषोत्सर्गोऽप्रत्यवे-क्षिताप्रमार्जितोत्सर्ग । अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितस्यार्हदाचार्यादिपूजो-पकरणस्य गंधमाल्यधूपादेरात्मपरिधानाद्यर्थस्य वस्त्रपात्रादेश्चादानम प्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितादानम् । अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितस्य प्रावरणादे संस्तरणस्योपक्रमणप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितसंस्तरोपक्रमणम् । क्षुत्पीडि-तत्वादावश्यकेष्वनुत्साहोऽनादर । स्मृत्यनुपस्थान व्याख्यातमेव ।

उपेत्यात्मसात्कृत्य भुज्यत इत्युपभोग, अशनपानगंधमाल्यादि सकृद् भुक्त्वा पुनरपि भुज्यत इति परिभोग, आच्छादनप्रावरणाल-

कारशयनाशनगृहयानवाहनादिः तयोः परिमाणमुपभोगपरिभोगपरिमाणम्। भोगपरिसंख्यानं पंचविधं,त्रसघातप्रमादबहुवधानिष्टानुपसेव्यविषयभेदात्। तत्र मधुमांसं सदा परिहर्त्तव्यं त्रसघातं प्रति निवृत्तचेतसा मद्यमुपसेव्यमानं कार्याकार्यविवेकसंमोहकरमिति तद्वर्जनं। प्रमादविरहाय केतक्यर्जुनपुष्पादीनि बहुजंतुयोनिस्थानानि, आर्द्रशृंगवेरमूलकहरिद्रानिंबकुसुमादीन्यनंतकायव्यपदेशार्हाणि; एतेषामुपसेवनेन बहुघातोऽल्पफलमिति तत्परिहारः श्रेयान्। यानवाहनाभरणादिष्वेतावदेवेष्टमतोऽन्यदनिष्टमित्यनिष्टान्निवर्त्तनं कर्त्तव्यम्। न हि व्रतमभिसंधिनियमाभावे सतीष्टानामपि चित्रवस्त्रवेषाभरणादीनामनुपसेव्यानां परित्यागः कार्यो यावज्जीवं। अथ न शक्तिः कालपरिच्छेदेन वस्तुपरिमाणेन च शक्त्यनुरूपं निवर्तनं कार्यम्।

उपभोगपरिभोगपरिमाणव्रतस्यातीचाराः पंच भवंति। सचित्ताहारः, सचित्तसंबंधाहारः, सचित्तसन्मिश्राहारः, अभिषवाहारः, दुःपक्वाहारश्चेति। तत्र चेतनावद्द्रव्यं सचित्तं हरितकायं तदभ्यवहरणं सचित्ताहारः। सचित्तवतोपश्लिष्टः सचित्तसंबद्धाहारः। सचित्तेन व्यतिकीर्णः सचित्तसन्मिश्राहारः। सौवीरादिद्रवो वा वृष्यं वाऽभिषवाहारः। सांतस्तंदुलभावेनातिक्लेदनेन वा दुष्टः पक्वो दुःपक्वाहारः। संबंधमिश्रयोरयं भेदः, संसर्गमात्रं संबंधः, सूक्ष्मजंतुव्याकीर्णत्वाद्विभागीकर्तुमशक्यः सन्मिश्रः। एतेषामभ्यवहरणे सचित्तोपयोग इंद्रियमदवृद्धिर्वातादिप्रकोपो वा स्यात्। तत्प्रतीकारविषये पापलेपो भवति। अतिथयश्चैनं परिहरेयुरिति।

संयममविनाशयन्नततीत्यतिथिरथवा नास्य तिथिरस्तीत्यतिथि-

रानियतकालगमनमित्यर्थ । अतिथये संविभागोऽतिथिसंविभाग , स चतुर्विध , भिक्षोपकरणौषधप्रतिश्रयभेदात् ।

उक्त हि—

> प्रतिग्रहोच्चस्थाने च पादक्षालनमर्चनम् ।
> प्रणामो योगशुद्धिश्च भिक्षाशुद्धिश्च ते नव ॥

उक्त हि—

> श्रद्धा शक्तिरलुब्धत्वं भक्तिर्ज्ञानं दया क्षमा ।
> इति श्रद्धादय सप्त गुणा स्युर्गृहमेधिनाम् ॥

एवंविधनवविधपुण्ये प्रतिपत्तिकुशलेन सप्तगुणै समन्वितेन मोक्षमार्गमभ्युद्यतायातिथये संयमपरायणाय शुद्धचेतसाऽऽश्चर्यपंच-कादिकमनिच्छता निरवद्या भिक्षा देया । धर्मोपकरणानि च सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रोपबृंहणानि दातव्यानि । औषध ग्लानाय वातपित्तश्लेष्मप्रकोपहताय योग्यमुपयोजनीयम् । प्रतिश्रयश्च परमधर्मश्रद्धया प्रतिपादयितव्य इति ।

अतिथिसंविभागव्रतस्य पंचातीचारा भवति । सचित्तनिक्षेप , सचित्तपिधान, परव्यपदेश , मात्सर्य, कालातिक्रमश्चेति । तत्र सचित्ते पद्मपत्रादौ निधान सचित्तनिक्षेप । सचित्तेनावरण सचित्त पिधान । अयमत्र दाता दीयमानोऽप्ययमस्येति समर्पणं परव्यपदेश । प्रयच्छतोऽपि सत आदरमतरेण दान मात्सर्यम् । अनगाराणाम-योग्ये काले भोजन कालातिक्रम इति । पात्रदान स्वस्य परस्य चोपकार , स्वोपकार पुण्यमचय परोपकार सम्यग्ज्ञानादिवृद्धि । तच्च दान पारपर्येण मोक्षकारण साक्षात्पुण्यहेतु । विधिविशेषाद्-

व्यविशेषाद्दातृविशेषात्पात्रविशेषाद्दानविशेषः । तत्र प्रतिग्रहोच्चदेशस्थापनमित्येवमादीनां क्रियाणामादरेण करणं विधिविशेषः । दीयमानेऽन्नादौ प्रतिग्रहीतुस्तपःस्वाध्यायपरिवृद्धिकरणत्वाद्द्रव्यविशेषः । प्रतिग्रहीतृजनेऽप्यनसूयता त्यागोऽविषादो दित्सतो ददतो दत्तवतश्च प्रीतियोगः, कुशलाभिसन्धिता दृष्टफलानपेक्षिता, निरुपरोधत्वमनिदानत्वं श्रद्धादिगुणसमन्वितत्वमित्येवमादि दातृविशेषः । मोक्षकारणगुणसंयोगः पात्रविशेषः । ततश्च फलविशेषः ।

सत्पात्रोपगतं दानं सुक्षेत्रगतबीजवत् ।
फलाय यदपि स्वल्पं तदनल्पाय कल्प्यते ॥

तथा च—दानफलविशेषेणोत्तमभोगभूमौ दशविधकल्पवृक्षजनितसमुत्कृष्टः श्रीषेणोऽभूत् ।

तथा च—दानानुमोदेन रतिवररतिवेगाख्यं कपोतमिथुनं विजयार्द्धप्रतिबद्धगान्धारविषयसुसीमानगराधिपतेरादित्यगतेः रतिवरो हिरण्यवर्मनामा नन्दनोऽभूत् । तस्मिन्नेव गिरौ गिरिविषये भोगपुरपतेर्वायुरथस्य रतिवेगा प्रभावत्याख्या तनयाऽभूत् । एवं हिरण्यवर्मा प्रभावती च जातिस्मराधिनियमप्रभावेन सुखमनुभूतान् । उक्तहिंसादिपञ्चदोषविरहितेन द्यूतमद्यमांसानि परिहर्तव्यानि । तथा चोक्तं महापुराणे—

हिंसासत्यस्तेयाद्ब्रह्मपरिग्रहाच्च बादरभेदात् ।
द्यूतान्मांसान्मद्याद्विरतिर्गृहिणोऽष्ट सन्त्यमी मूलगुणाः ॥

स्थितस्य सतो रागद्वेषमोहप्रवचनानृतानि प्रमादयतेऽर्थसंयोगेऽपि भवन्ति अनेनाविधमनीयश्च, सप्तव्यसनेषु प्रथमं द्यूतं तस्मात्तत्परिहर्तव्यम् ।

सुमित्रनामा मित्रराज्ञः पुत्रोऽभूत् । निर्दर्शनतपः कृत्वा व्यंतर आसीत्ततः कुणिकनरपतेः श्रीमतीदेव्याश्च श्रेणिकोऽभूदिति । एवं दृष्टादृष्टफलस्याप्यहितं मांसम् ।

मद्यपस्य हिताहितविवेकता वाच्यावाच्यता गम्यागम्यता कार्याकार्यं च नास्ति । मद्यमुपसेविनो जनस्य स्मृतिं विनाशयति, विनष्टस्मृतिकः किं न करोति, किं न भाषते, कमुन्मार्गं न गच्छति, सर्वदोषाणामास्पदं तदेव तस्यास्थानम् ।

तथा हि—कश्चिद्ब्राह्मणो गुणी गंगास्नानार्थं गच्छन्नटवीप्रदेशे प्रहसनशीलेन मदिरामदोन्मत्तेन शतासहितशबरेण स निरुध्य मांसभक्षणसुरापानशबरीसंसर्गेषु भवताऽन्यतममंगीकरणीयमन्यथा भवतं व्यापादयामीत्युक्तः किंकर्तव्यतामूढः, प्राण्यंगत्वान्मांसभक्षणे पापोपलेपो भवति, शबरीसंसर्गे जातिनाशः संजायते, पिष्टोदकगुडधातक्यादिसमुत्पन्नं निरवद्यं मद्यमिदं पिबामीति पीत्वा विनष्टस्मृतिरगम्यगमनमभक्ष्यभक्षणं च कृतवान् । तथा हि—मद्यपायिनामपराधेन द्वीपायनमुनिरोषाग्निसात्भूतायां द्वारवत्या विनष्टा यादवा इति ।

> मत्तो हिनस्ति सर्वं मिथ्या प्रलपति विवेकविरहिततया ।
> मातरमपि कामयते सावद्यं मद्यमत एव ॥

सामायिकं संध्यात्रयेऽपि भुवनत्रयस्वामिनं वंदमानो वक्ष्यमाण व्युत्सर्गतपसि कथितक्रमेण ।

> द्विर्निषण्णं यथाजातं द्वादशावर्तमित्यपि ।
> चतुर्नतिं त्रिशुद्धं च कृतिकर्म प्रयोजयेत् ॥

अस्य सामायिकस्यानन्तरोक्तशीलसप्तकान्तर्गतं सामायिकं व्रतं व्रतिकस्य शीलं भवतीति ।

प्रोषधोपवासः मासे मासे चतुर्ष्वपि पर्वदिनेषु स्वकीयां शक्तिमनिगूह्य प्रोषधनियमं मन्यमानो भवतीति व्रतिकस्य यदुक्तं शीलं प्रोषधोपवासस्तदस्य व्रतमिति ।

सचित्तव्रतो दयामूर्तिर्मूलफलशाखाकरीरकंदपुष्पबीजादीनि न भक्षयत्यस्योपभोगपरिभोगपरिमाणशीलव्रतातिचारो व्रतं भवतीति ।

रात्रिभक्तव्रतः रात्रौ स्त्रीणां भजनं रात्रिभक्तं तद्व्रतयति सेवत इति रात्रिव्रतातिचारो रात्रिभक्तव्रतः दिवाब्रह्मचारीत्यर्थः । ब्रह्मचारी शुक्रशोणितबीजं रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रसप्तधातुमयमनेकस्रोतोबिलं मूत्रपुरीषभाजनं कृमिकुलाकुलं विविधव्याधिविधुरमपायप्रायं कृमिभस्मविष्टापर्यवसानमङ्गमित्यनङ्गाद्विरतो भवति ।

आरम्भविनिवृत्तोऽसिमसिकृषिवाणिज्यप्रमुखादारम्भात्प्राणातिपातहेतोर्विरतो भवति । परिग्रहविनिवृत्तः क्रोधादिकषायाणामार्त्तरौद्रयोर्हिंसादिपञ्चपापानां भयस्य च जन्मभूमिः, दूरोत्सारितधर्म्यशुक्लः परिग्रह इति मत्वा दशविधबाह्यपरिग्रहाद्विनिवृत्तः स्वच्छः सन्तोषपरो भवति ।

अनुमतिविनिवृत्तः आहारादीनामारम्भाणामनुमननाद्विनिवृत्तो भवति ।

उद्दिष्टविनिवृत्तः स्वोद्दिष्टपिंडोपधिशयनवसनादेर्विरतः सन्नेकशाटकधरो भिक्षाशनः पाणिपात्रपुटेनोपविश्य भोजी रात्रिप्रतिमादितपःसमुद्यत आतापनादियोगरहितो भवति ।

अणुव्रतिमहाव्रतिनौ समितियुक्तौ संयमिनौ भवतः समितिं विना विरतौ। तथा चोक्तं वर्गणाखंडस्य बंधनाधिकारे—

संजमविरइण को भेदो, ससमिदिमहव्वयाणुव्वयाइं संजमो, समदीहिं विणा महव्वयाणुव्वयाइं विरदी॥ इति—

आद्यास्तु षट् जघन्या स्युर्मध्यमास्तदनु त्रयः।
शेषौ द्वावुत्तमावुक्तौ जैनेषु जिनशासने॥

असिमषिकृषिवाणिज्यादिभिर्गृहस्थानां हिंसासंभवेऽपि पक्षचर्यासाधकत्वैर्हिंसाऽभावः क्रियते। तत्राहिंसापरिणामत्वं पक्षः। धर्मार्थं देवतार्थं मंत्रसिद्ध्यर्थमौषधार्थमाहारार्थं स्वभोगार्थं च गृहमेधिनो हिंसां न कुर्वन्ति। हिंसासंभवे प्रायश्चित्तविधिना विशुद्धः सन् परिग्रहपरित्यागकरणे सति स्वगृहं धर्मं च वंश्याय समर्प्य यावद्गृहं परित्यजति तावदस्य चर्या भवति। सकलगुणसंपूर्णस्य शरीरकंपनोच्छ्वासनोन्मीलनविधिं परिहरमाणस्य लोकाग्रमनसः शरीरपरित्यागः साधकत्वमेवं पक्षादिभिस्त्रिभिर्हिंसाद्युपचितं पापमपगतं भवति।

जैनागमे चत्वार आश्रमाः—उक्तं चोपासकाध्ययने।

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः।
इत्याश्रमास्तु जैनानां सप्तमांगाद्विनिःसृताः॥

तत्र ब्रह्मचारिणः पंचविधः—उपनयावलंबादीक्षागूढनैष्ठिकभेदेन। तत्रोपनयब्रह्मचारिणो गणधरसूत्रधारिणः समभ्यस्तागमा गृहधर्मानुष्ठायिनो भवन्ति। अवलंबब्रह्मचारिणः क्षुल्लकरूपेणागममभ्यस्य परिगृहीतगृहावासा भवन्ति। अदीक्षाब्रह्मचारिणः वेषमंतरेणाभ्यस्तागमा गृहधर्मनिरता भवन्ति। गूढब्रह्मचारिणः कुमारश्रमणाः सन्तः

स्वीकृतागमाभ्यासा वपुर्भिर्दु सहपरीषहैरात्मना नृपतिभिर्वा निरस्तपरमेश्वररूपा गृहवासरता भवति । नैष्ठिकब्रह्मचारिण समाधिगतशिखालक्षितशिरोलिंगा गणधरसूत्रोपलक्षितोरोलिंगा, शुक्लरक्तवसनखडकौपीनलक्षितकटीलिंगा स्नातका भिक्षावृत्तयो देवतार्चनपरा भवति ।

गृहस्थस्येज्या, वार्ता, दत्ति, स्वाध्याय, सयम, तप इत्यार्यषट्कर्माणि भवति । तत्रार्हत्पूजेज्या, सा च नित्यमहश्चतुर्मुख कल्पवृक्षोऽष्टाह्निक ऐन्द्रध्वज इति । तत्र नित्यमहो नित्य, यथाशक्ति जिनगृहेभ्यो निजगृहाद्गन्धपुष्पाक्षतादिनिवेदन, चैत्यचैत्यालय कृत्वा ग्रामक्षेत्रादीना शासनदान मुनिजनपूजन च भवति । चतुर्मुख मुकुटबद्धै क्रियमाणा पूजा सैव महामह सर्वतोभद्र इति । कल्पवृक्षोऽर्थिन प्रार्थितार्थै सतर्प्य चक्रवर्तिनि क्रियमाणो मह । अष्टाह्निक प्रतीत । ऐन्द्रध्वज इन्द्रादिभि क्रियमाण बलिस्नपन सध्यात्रयेऽपि जगत्त्रयस्वामिन पूजाऽभिषेककरणम् । पुनरप्येषा विकल्पा अन्येऽपि पूजाविशेषा सन्तीति । वार्त्ताऽसिमषिकृषिवाणिज्यादिशिल्पकर्मभिर्विशुद्धवृत्त्याऽर्थोपार्जनमिति । दत्ति दयापात्रसमसकलभेदाश्चतुर्विधा । तत्र दयादत्तिरनुकम्पयाऽनुग्राह्येभ्य प्राणिभ्यस्त्रिशुद्धिभिरभयदानम् । पात्रदत्तिर्महातपोधनेभ्य प्रतिग्रहार्चनादिपूर्वक निरवद्याहारदान ज्ञानसयमोपकरणादिदान च । समदत्ति स्वसमक्रियाय मित्राय निस्तारकोत्तमाय कन्याभूमिसुवर्णहस्त्यश्वरथरत्नादिदान, स्वसमानाभावे मध्यमपात्रस्यापि दानम् । सकलदत्तिरात्मीय स्वसततिस्थापनार्थ पुत्राय गोत्रजाय वा धर्मं धन च समर्प्य प्रदान

मन्वयः‌त्तिश्च सैव । स्वाध्यायस्तत्त्वज्ञानस्याध्ययनमध्यापनं स्मरणं च । संयमः पंचाणुव्रतप्रवर्त्तनम् । तपोऽनशनादिद्वादशविधानुष्ठानम् ।

इत्यार्यषट्कर्म्मनिरता गृहस्था द्विविधा भवंति । जातिक्षत्रियाः तीर्थक्षत्रियाश्चेति । तत्र जातिक्षत्रियाः क्षत्रियब्राह्मणवैश्यशूद्रभेदाच्चतुर्विधाः । तीर्थक्षत्रियाः स्वजीवनविकल्पादनेकधा भिद्यंते ।

वानप्रस्था अपरिगृहीतजिनरूपा वस्त्रखंडधारिणो निरतिशयतपःसमुद्यता भवन्ति ।

भिक्षवो जिनरूपधारिणस्ते बहुधा भवंति । अनगारा यतयो मुनय ऋषयश्चेति । तत्रानगाराः सामान्यसाधव उच्यन्ते । यतय उपशमकक्षपकश्रेण्यारूढा भण्यन्ते । मुनयोऽवधिमनःपर्ययकेवलज्ञानिनश्च कथ्यन्ते । ऋषय ऋद्धिप्राप्तास्ते चतुर्विधाः, राजब्रह्मदेवपरमभेदात् । तत्र राजर्षयो विक्रियाऽक्षीणर्द्धिप्राप्ता भवंति । ब्रह्मर्षयो बुद्ध्यौषधिऋद्धियुक्ताः कीर्त्यन्ते । देवर्षयो गगनगमनर्द्धिसंयुक्ताः कथ्यन्ते । परमर्षयः केवलज्ञानिनो निगद्यंते ।

अपि च ।

देशप्रत्यक्षवित्केवलभृदिह मुनिः स्यादृषिः प्रोद्गतर्द्धि—
रारूढश्रेणियुग्मोऽजनि यतिरनगारोऽपरः साधुरुक्तः ।
राजा ब्रह्मा च देवः परम इति ऋषिर्विक्रियाऽक्षीणशक्ति—
प्राप्तो बुद्ध्यौषधीशो वियदयनपटुर्विश्ववेदी क्रमेण ॥

उक्तैरुपासकैर्मारणान्तिकी सल्लेखना प्रीत्या सेव्या । स्वपरिणामोपात्तस्यायुष इन्द्रियाणां बलानामुच्छ्वासनिःश्वासस्य च कदलीघातस्वपाकच्युतिकारणवशात्संक्षयो मरणं, तच्च द्विविधं,

नित्यमरणं तद्भवमरणं चेति । तत्र नित्यमरणं समये समये स्वायुरादीनां निवृत्तिः । तद्भवमरणं भवान्तरप्राप्तिरनन्तरोपश्लिष्टपूर्वभवविगमनम् । अत्र पुनस्तद्भवमरणं ग्राह्यं मरणान्तः प्रयोजनमस्या इति मारणान्तिकी । बाह्यस्य कायस्याभ्यन्तराणां कषायाणां तत्कारणहापनया क्रमेण सम्यग्लेखना सल्लेखना । उपसर्गे दुर्भिक्षे जरसि नि प्रतिक्रियायां धर्मार्थं तनुत्यजनं सल्लेखना । ततो नित्यप्रार्थितसमाधिमरणे यथाशक्ति प्रयत्नं कृत्वा शीतोष्णाद्युपश्लेषे सति तपस्वी यथा शीतोष्णादौ हर्षविषादं न करोति तथा सल्लेखनां कुर्वाणः शीतोष्णादौ हर्षविषादमकृत्वा स्नेहं सगवैरादिकं परिग्रहं च परित्यज्य विशुद्धचित्तः स्वजनपरिजनं क्षन्तव्यं निःशल्यं च प्रियवचनैर्विधाय विगलमानकषायः कृतकारितानुमतमेनः सर्वमालोच्य गुरौ महाव्रतमामरणमारोप्यारतिदैन्यविषादभयकालुष्यादिकमपहाय सत्त्वोत्साहमुदीर्य श्रुतामृतेन मनः प्रसाद्य क्रमेणाहारं परिहाय ततः स्निग्धपानं तदनन्तरं खरपानं तदनु चोपवासं कृत्वा गुरोः पादमूले पञ्चनमस्कारमुच्चारयन्पञ्चपरमेष्ठिनां गुणान्स्मरन्सर्वयत्नेन तनुं त्यजेदिय सल्लेखना सयत्नस्यापि ।

अथ सल्लेखनायां मरणविशेषोत्पादनसमर्थायां असङ्क्लिष्टचित्तेनारब्धायां पञ्चातीचारा भवन्ति । जीविताशंसा, मरणाशंसा, मित्रानुरागः, सुखानुबन्धः, निदानं चेति । तत्र शरीरमिदमवश्यं हेयं जलबुद्बुदवदनित्यमस्यावस्थानं कथं स्यादित्यादरो जीविताशंसा । आशंसाऽऽकाङ्क्षणमभिलाष इत्यनर्थान्तरं । रोगोपद्रवाकुलतया प्राप्तजीवनसङ्क्लेशस्य मरणं प्रति चित्तप्रणिधानं मरणाशंसा । व्यसने

सहायत्वमुत्सवे सम्भ्रम इत्येवमादि सुकृत बाल्ये सह पांशुक्रीडन-मित्येवमादीनामनुस्मरणं मित्रानुरागः। एवं मया भुक्तं शयितं क्रीडितमित्येवमादि प्रीतिविशेषं प्रति स्मृतिसमन्वाहारः सुखानुबन्धः। विषयसुखोत्कर्षाभिलाषभोगाकाङ्क्षतया नियतं चित्तं दीयते तस्मिन् तेनेति वा निदानमिति ॥

इति श्रीमच्चामुण्डरायप्रणीते भावनासंग्रहे चारित्रसारे सागारधर्मः समाप्तोऽयम्।

षोडशभावनाप्रकरणम्।

उक्तैरेव दशोपासकैर्वक्ष्यमाणदशधर्माधारैश्च मनुष्यगतौ केवल-ज्ञानोपलक्षितजीवद्रव्यसहकारिकारणसम्बधप्रारम्भस्यानन्तानुपमप्रभाव--स्याचिन्त्यविशेषविभूतिकारणस्य त्रैलोक्यविजयकरस्य तीर्थकरनाम-गोत्रकर्मणः कारणानि षोडश भावना भावयितव्या इति। तद्यथा--दर्शनविशुद्धता, विनयसम्पन्नता, शीलव्रतेष्वनतीचारः, अभीक्ष्णज्ञानो-पयोगः, संवेग, शक्तितस्त्यागः, शक्तितस्तपः, साधुसमाधिः, वैयावृत्यकरणं, अर्हद्भक्तिः, आचार्यभक्तिः, बहुश्रुतभक्तिः, प्रवचन-भक्तिः, आवश्यकापरिहाणिः, मार्गप्रभावना, प्रवचनवात्सल्यमिति। तत्र जिनोपदिष्टे नैर्ग्रन्थ्ये मोक्षवर्त्मनि रुचिः सम्यग्दर्शनं, विशुद्धिं विना दर्शनमात्रादेव तीर्थकरनामकर्मबंधो न भवति, त्रिमूढापोढाष्टम-दादिरहितत्वात्। उपलब्धनिजस्वरूपस्य सम्यग्दर्शनस्य प्रथमद्वितीयोपशमकवेदकक्षायिकान्यतमविशिष्टस्य ज्ञानदर्शनवपुर्धारित्रिषु स-

द्वत्सु च विनये, अभीक्ष्णज्ञानोपयोगसंवेगयुक्तत्वे, साधुभ्य प्रासुकप्रदाने, द्वादशविधतपसि, साधूना समाधिवैयावृत्त्यकरणे, अर्हत्सु मतशीलावश्यकसपन्नाचार्येषु च बहुश्रुतेषु प्रवचने च भक्तौ, प्रवचनप्रभावने, प्रवचनवत्सलत्वे प्रवर्त्तन विशुद्धता । एकाऽपि सा दर्शनविशुद्धता तीर्थंकरनामबंधस्य कारण भवति, शेषभावनाना तत्रैवान्तर्भावादिति दर्शनविशुद्धता व्याख्याता । सम्यग्दर्शनादिषु मोक्षसाधनेषु तत्साधकेषु गुर्वादिषु च स्वयोग्यवृत्त्या सत्कार आदर कषायनोकषायनिवृत्तिर्वा विनयसम्पन्नता । अहिंसादिषु व्रतेषु तत्परिपालनार्थेषु च क्रोधवर्जनादिषु शीलेषु निरवद्या वृत्ति कायवाङ्मनसा शीलव्रतेष्वनतिचार इति । मत्यादिविकल्प ज्ञान जीवादिपदार्थस्वतत्त्वविषय प्रत्यक्षपरोक्षलक्षणमज्ञाननिवृत्त्यव्यवहितफल हिता-हितानुभयप्राप्तिपरिहारोपेक्षाव्यवहितफल यत्तस्य भावनायां नित्ययुक्तताऽभीक्ष्णज्ञानोपयोग इति । शारीर मानस च बहुविकल्प प्रियविप्रयोगाप्रियसयोगेप्सितालाभादिजनित ससारदु ख यदतिकष्ट ततो नित्यभीरुता संवेग इति । आहारो दत्त पात्राय तस्मिन्नहनि तत्प्रीतिहेतुर्भवति, अभयदानमुपपादितमेकभवव्यसननोदनकर, सम्यग्ज्ञानदान पुनरनेकभवशतसहस्रदु खोत्तारणकारणमतस्त्रिविधहारा भयज्ञानदानभेदेन यथाविधि प्रतिपाद्यमान त्याग इत्युच्यते । शरीरमिद दु खकारणमनित्यमशुचि नास्य यथेष्ट भोगविधिना परिपोषो युक्त, अशुच्यपीद गुणरत्नसचयोपकारीति विचिन्त्य विनिवृत्तविषयसुखाभिषगस्य कार्यं प्रत्येतद्भृतकमिव नियुञ्जानस्य यथाशक्तिमार्गाविरोधकाय क्लेशानुष्ठान तप इति । यथा भाण्डागारे

समुत्थिते दहने तत्प्रशमनमनुष्ठीयते बहूपकारित्वात्तथाऽनेकव्रत समृद्धस्य मुनिगणस्य तपसः कुतश्चित्प्रत्यूहे समुपस्थिते तत्सधारणं साधुसमाधिरिति । गुणवतः साधुजनस्य सन्निहिते दुःखे निरवद्येन विधिना तदपहरणं बहुप्रकारं वैयावृत्त्यमिति । अर्हदाचार्येषु केवल श्रुतज्ञानदिव्यनयनेषु परहितकरप्रवृत्तिषु स्वपरसमयविस्तरनिश्चयज्ञेषु बहुश्रुतेषु प्रवचने च श्रुतदेवताप्रसन्निधिगुणयोगदुरासदे मोक्ष पदप्रासादारोहणसुरचितसोपानभूते भावविशुद्धियुक्तोऽनुरागो भक्तिस्त्रिधा कल्प्यत इति । षडावश्यकक्रिया, सामायिक, चतुर्विंशति स्तव, वन्दना, प्रतिक्रमण, प्रत्याख्यान, कायोत्सर्गश्चेति । तत्र सामायिकं सर्वसावद्ययोगनिवृत्तिलक्षणं, चित्तस्यैकत्वेन ज्ञानेन प्रणिधानं वा, शत्रुमित्रमणिपाषाणसुवर्णमृत्तिकाजीवितमरणलाभालाभादिषु रागद्वेषाभावो वेति । चतुर्विंशतिस्तवस्तीर्थंकरपुण्यगुणानु कीर्त्तनमिति । वन्दना त्रिशुद्धि द्व्यासनश्चतुः शिरोवनतिर्द्वादशावर्त्तना चेति, तत्प्रपञ्चस्तूत्तरत्र वक्ष्यते । प्रतिक्रमणमतीतदोषनिवर्त्तनमिति । प्रत्याख्यानमनागतदोषापोहनमिति । कायोत्सर्गः परिमितकालविषयशरीरममत्वनिवृत्तिरिति । एतासां षण्णां क्रियाणां यथाकालं प्रवर्त्तनमनौत्सुक्यमावश्यकापरिहाणिरिति । ज्ञानतपो जिनपूजाविधिना धर्मप्रकाशनं मार्गप्रभावनेति । प्रकृष्टं वचनं प्रवचनं, प्रकृष्टस्य वा वचनं प्रवचनं, सिद्धान्तो द्वादशाङ्गमित्यनर्थान्तरं, तत्र भवा देशमहाव्रतिन, असंयतसम्यग्दृष्टयश्च प्रवचनमित्युच्यते, तेष्वनुरागः आकांक्षा ममेदं भावः प्रवचनवत्सलत्वं । तेनैवैनापि तीर्थंकरनामकर्मबन्धो भवति । कुत पंचमहाव्रताधा-

गमार्थविषयस्योत्कृष्टानुरागस्य दर्शनविशुद्ध्यादिपञ्चदशास्वविनाभावात्। एवं षोडश भावना स्युः। एकैकस्या भावनायामविनाभाविन्य इतरपञ्चदश भावना। तेन सम्यग्भाव्यमानानि व्यस्तानि समस्तानि वा तीर्थकरनामकर्मास्रवकारणानि भवन्ति। असंयतसम्यग्दृष्टिं अपूर्वकरणस्य षष्ठे पदे षट् सप्त भागा यावत्।

इति श्रीमच्चामुण्डरायप्रणीते चारित्रसारे षोडशभावनावर्णनं समाप्तम्।

अनगारधर्मवर्णनम्।

इदानीमनगारधर्म उच्यते, स चोत्तमक्षमामार्दवार्जवसत्यशौचसंयमतपस्त्यागाकिञ्चन्यब्रह्मचर्यभेदेन दशविधः। उत्तमग्रहणं ख्यातिपूजादिनिवृत्त्यर्थं, तत्प्रत्येकमभिसम्बध्यते, उत्तमक्षमा, उत्तममार्दवमित्यादि। मोक्षमार्गे प्रवर्त्तमानस्य प्रमादपरिहारार्थं दशविधधर्मोख्यानम्।

तपोबृंहणकारणशरीरस्थितिनिमित्तं निरवद्याहारान्वेषणार्थं परगृहाण्युपसर्पतो भिक्षोर्दुष्टजनाक्रोशनोत्प्रहसनावज्ञाऽऽताडनशरीरव्यापादनादीनां क्रोधोत्पत्तिनिमित्तानां सन्निधाने कालुष्याभावः क्षमेत्युच्यते। उत्तमक्षमाया व्रतशीलपरिरक्षणमिहामुत्र दुःखानभिष्वङ्गः सर्वस्य जगतः सन्मानसत्कारलाभप्रसिद्ध्यादिश्च गुणस्तत्प्रतिपक्षस्य क्रोधस्य धर्मार्थकाममोक्षप्रणाशनं दोष इति विचिन्त्य क्षन्तव्यं। क्रोधनिमित्तस्यात्मनि भावाभावानुचिंतनात्परैः प्रयुक्तस्य क्रोधनिमित्तस्यात्मनि भावानुचिंतनात्तावद्विद्यते मय्येते दोषाः किमत्रासौ मिथ्या

ब्रवीतीति क्षन्तव्य । अथवा चिन्तनादपि नैते मयि विद्यन्ते दोषा अज्ञानादसौ ब्रवीतीति क्षमा कार्या । अपि च बालस्वभावचिन्तन प्रत्यक्षपरोक्षाक्रोशनताडनमारणधर्मभ्रंशनानामुत्तरोत्तररक्षणार्थं, तद्यथा–परोक्षमाक्रोशति बाले क्षन्तव्यमेव स्वभावा हि बाला भवन्ति, दिष्ट्या च स मां परोक्षमाक्रोशति न च प्रत्यक्षमेतदपि बालेष्विति लाभो मन्तव्य एव । प्रत्यक्षमाक्रोशति सोढव्यं, विद्यत एतद्बालेषु दिष्ट्या च मां प्रत्यक्षमाक्रोशति, यन्न ताडयत्येतदपि बालेष्विति लाभ एव मन्तव्य । ताडयत्यपि मर्षितव्यं, दिष्ट्या च मां ताडयति न प्राणैर्वियोजयति । एतदपि बालेष्विति लाभ एव मन्तव्य । प्राणैर्वियोजयत्यपि तितिक्षा कर्त्तव्या, दिष्ट्या च मां प्राणैर्वियोजयति, मदधीनाद्धर्मान्न भ्रंशयतीति । किंचान्यन्ममैवापराधोऽयं यत्पुराऽऽचरितं तन्महदुष्कर्म तत्फलमिदमाक्रोशवचनादिनिमित्तमात्रं परोऽयमत्रेति सोढव्यमिति ।

उत्तमजातिकुलरूपविज्ञानैश्वर्यश्रुतलाभतपोबलवीर्यस्यापि तत्कृतमदविरहाभावात्परप्रयुक्तपरिभवनिमित्ताभिमानाभावो मार्दवं माननिर्हरणमवगन्तव्यम् । मार्दवोपेतं गुरवोऽनुगृह्णन्ति, साधवोऽपि साधु मन्यन्ते । ततश्च सम्यग्ज्ञानादीनां पात्रं भवति, अतः स्वर्गापवर्गफलावाप्तिर्मानमलिनमनसि व्रतशीलानि नावतिष्ठन्ते, साधवश्चैनं परित्यजन्ति, तन्मूलाः सर्वा विपत्तय इति ।

योगस्य कायवाङ्मनोलक्षणस्यावक्रताऽऽर्जवमित्युच्यते । ऋजुहृदयमधिवसन्ति गुणाः मायावी न आश्रयन्ते, मायाविनो न विश्वसितीति लोकः गर्हिता च गतिर्भवतीति ।

वृत्याऽऽवृत इत्यादि । छद्मस्थज्ञानस्य द्रव्ययाथात्म्यादर्शनेऽपि संयतस्य संयतासंयतस्य वा स्वगुणपरिपालनार्थं प्रासुकमिदमप्रासुकमित्यादि यद्वचस्तद्भावसत्यं । प्रतिनियतषट्द्रव्यपर्यायाणामागमगम्यानां याथात्म्याऽऽविष्करणं यद्वचस्तत्समयसत्यं, समयोक्तवृद्ध्या बालो युवा पल्योपम इत्यादि । सत्यवाचि प्रतिष्ठिता सर्वगुणसम्पद्, अनृताभिभाषिणं बन्धवोऽप्यवमन्यन्ते, मित्राणि च विरक्तभावमुपयान्ति, विषाग्न्युदकादीन्यप्येनं न सहन्ते, जिह्वाच्छेदसर्वस्वहरणादिव्यसनभाग्भवतीति ।

संयमो द्विधा–उपेक्षाऽपहृतभेदेन । तत्र देशकालविधानज्ञस्य परानुरोधेनोत्सृष्टकायस्य कायवाङ्मनःकर्मयोगानां कृतनिग्रहस्य त्रिगुप्तिगुप्तस्य रागद्वेषानभिष्वङ्गलक्षण उपेक्षासंयमः । अपहृतसंयमस्य समितयः कार्याम्ना उच्यन्ते, ईर्याभाषैषणाऽऽदाननिक्षेपोत्सर्गाः समितयः । तत्रेर्यासमितिर्नामकर्मोदयाऽऽपादितविशेषैकद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियभेदेन चतुर्दशजीवस्थानादिविधानवेदिनो मुनेर्धर्मार्थं प्रयतमानस्य सवितर्युदिते चक्षुषोर्विषयग्रहणसामर्थ्यमुपजनयति मनुष्यहस्त्यश्वशकटगोकुलादिचरणपातोपहतावश्याय प्रालेयमार्गेऽनन्यमनसः शनैर्न्यस्तपादस्य संकुचितावयवस्योत्सृष्टपार्श्वदृष्टेर्युगमात्रपूर्वनिरीक्षणावहितलोचनस्य स्थित्वा दिशो विलोकयतः पृथिव्याद्यारम्भाभावादीर्यासमितिरित्याख्यायते । हितमितासंदिग्धाभिधानं भाषासमितिः मोक्षपदप्रापणप्रधानफलं हितं, तद्द्विविधं, स्वहितं, परहितं चेति । मितमनर्थकबहुप्रलपनरहितं। स्फुटार्थं व्यक्ताक्षरं चाऽसंदिग्धम् । तस्याः प्रांचो मिथ्याभिधानासूयाप्रियसंभे-

दात्समारशंकितप्रांतसकषायपरिहासायुक्तासभ्यशपनानिष्ठुरधर्मविरोधिदेशकालविरोध्यतिसंस्तवादिवाग्दोषविरहिताभिधानम् । अनगारस्य मोक्षैकप्रयोजनस्य प्राणिदयातत्परस्य कायस्थित्यर्थं प्राणयात्रानिमित्तं तपोबृंहणार्थं च चर्यानिमित्तं पर्यटतः शीलगुणसंयमादिकं संरक्षतः संसारशरीरभोगनिर्वेदत्रयं भावयतो दृष्टवस्तुयाथात्म्यस्वरूपं चिन्तयतो देशकालसामर्थ्यादिविशिष्टमगर्हितमभ्यवहरणं नवकोटिपरिशुद्धमेषणासमिति. । षट्जीवनिकायस्योपद्रव उपद्रवणं, अंगच्छेदनादिव्यापारो विद्रावणं, संतापजननं परितापनं, प्राणिप्राणव्यपरोपणमारंभ., एवमुपद्रवणविद्रावणपरितापनारंभक्रियया निष्पन्नमन्नं स्वेन कृतं परेण कारितं वाऽनुमनितं वाऽधःकर्म (जनितं) तत्सेविनोऽनशनादितपांस्यभ्रावकाशादियोगा वीरासनादियोगविशेषाश्च भिन्नभाजनपरितामृतवत्प्रस्रान्ति, ततश्च तदभक्ष्यमिव परिहरतो भिक्षोः परकृतप्रशस्तप्रासुकाऽऽहारग्रहणेऽपि षट्चत्वारिंशद्दोषा भवन्ति तद्यथा--षोडशविधा उद्गमदोषा., षोडशविधा उत्पादनदोषाः, दशविधा एषणादोषा. संयोजनाप्रमाणाङ्गारधूमदोषाश्चत्वारः, एतैर्दोषैः परिवर्जितमाहारग्रहणमेषणासमितिरिति । नैःसङ्गिकीं स्वयं मातिष्ठमानस्य पात्रग्रहणे सति तत्संरक्षणादिकृतो दोषः प्रसज्यते । कपालमन्यद्वा भाजनमादाय पर्यटतो भिक्षोर्दैन्यमासज्यते । गृहिभिरानीतमपि भाजनं न सर्वत्र सुलभं तत्प्रक्षालनादिविधौ च दुःपरिहारः पापलेप. । स्वभाजनेन देशान्तरं नीत्वा भोजने चाशानुबन्धनं स्यात् स्वपूर्वविशिष्टभाजनाधिकगुणासंभवाच्च । न केनचिद्भुंजानस्य दैन्यं स्यात् । ततो निःसंगस्य निष्परि-

ग्रहस्य भिक्षो स्वकरपुटमानमानान्यद्विशिष्टमस्तिस्तस्मात्स्वायत्तेन पाणिपुटेन निराबाधे देशे निरालंबचतुरंगुलान्तरसमपादाभ्यां स्थित्वा परीक्ष्य भुञ्जानस्य निभृतस्य तद्गतदोषाभाव । धर्माविरोधिना परानुपरोधिना द्रव्याणां ज्ञानादिसाधनानां ग्रहणे विसर्जने च निरीक्ष्य प्रमृज्य प्रवर्त्तनमादाननिक्षेपणसमिति । स्थावराणां जंगमानां च जीवानामविरोधेनाङ्गमलनिर्हरणं शरीरस्य च स्थापनमुत्सर्गसमिति । एवं गमनभाषणाभ्यवहरणग्रहणनिक्षेपोत्सर्गलक्षणपञ्चसमितिविधाने ऽप्रमत्तानां तत्प्रणालिकाप्रसृतकर्मोऽभावाभिभूतानां संवरः सिद्ध्यति।

एवमीर्यासमित्यादिषु वर्तमानस्य मुनेस्तत्प्रतिपालनार्थं प्राणीन्द्रियपरिहारोऽपहृतसंयमः । एकेन्द्रियादिप्राणिपीडापरिहारः प्राणसंयम । इन्द्रियार्थेषु रागानभिष्वङ्ग इन्द्रियसंयम । स चापहृतसंयमस्त्रिविध, उत्कृष्टो मध्यमो जघन्यश्चेति । तत्र प्रासुकस्याहारमात्रबाह्यसाधनस्य स्वाधीनेतरज्ञानचरणकरणस्य बाह्यजन्तूपनिपाते आत्मानं ततोऽपहृत्य जीवान्परिपालयत उत्कृष्टः । मृदुना प्रमृज्य जन्तून्परिहरतो मध्यमः । उपकरणान्तरेच्छया जघन्य ।

तस्यापहृतसंयमस्य प्रतिपालनार्थं शुद्ध्यष्टकोपदेश । तद्यथा— अष्टौ शुद्धय । भावशुद्धि, कायशुद्धि, विनयशुद्धि, ईर्यापथशुद्धि, भिक्षाशुद्धि, । प्रतिष्ठापनाशुद्धि, शयनासनशुद्धि, वाक्यशुद्धिश्चेति । तत्र भावशुद्धि कर्मक्षयोपशमजनिता मोक्षमार्गरुच्याहितप्रसादा रागाद्युपप्लवरहिता, तस्यां सत्यामाचारः प्रकाशते परिशुद्धभित्तिगतचित्रकर्मवत् । तथा कोपमपरस्थे—

आधाकम्मुद्देसिय अज्झोवज्झेय पूदि मिस्सेय।
ठविदे बलि पाहुडिय पादुक्कारेय कीदेय ॥
पामिच्छे परियट्ट अभिहडमुब्भिन्न मालमारोहे।
अच्छिज्जे अणिसिट्ठे उग्गमदोसो दु सोलसमो ॥

आधाकर्म गृहस्थाश्रित पचशूनोपेत निकृष्टव्यापार षट्जीव-निरापकथरर षट्चत्वारिंशद्दोषबाह्य उद्देसिय उद्देश्य देय। अज्झोवज्झेय यतिं दृष्ट्वाऽधिश्रपारप्रवृत्ति। पूदि अप्रासुकमिश्रिताहार। मिस्सेय असयतैः सह भोजन। ठविदे पाकभाजनादन्यत्र निक्षिप्त। बलि यक्षादिदत्तनैवेद्यशेष। पाहुडिय काल परावृत्त्य दत्त। पादुक्कारेय सक्रमणप्रकाशनरूप। कीदेय क्रीत्वा नीत। पामिच्छे उद्धारानीत। परियट्टे परावृत्त्याऽऽनीत। अभिहडं देशान्तरागतवस्तु। उब्भिन्न उद्भिन्न बधनापनयन। मालारोहण मालामारुह्य दत्त। अच्छिज्जे भीत्वा दत्त। अणिसिट्ठे नि श्रेण्यादिरस्मरस्य दत्त। एते षोडशोद्गमदोषाः भवन्ति।

धादीदूदनिमित्ते आजीवे वणिवगे तहेय तिगिच्छे।
कोधी माणी मायी लोभी य हवन्ति दस एदे ॥
पुव्वीं पच्छा सथुदि विज्जा मतय चुण्णजोगेय।
उप्पादणाय दोसा सोलसमे मूलकम्मेय ॥

तुमुगंधिद्रयरज. । मूलकर्मेव वशीकरण । एते षोडशोत्पादनदोषा भवन्ति ।

संकिदा सन्दिह्यमान । मक्खिदा तैलाद्यभ्यक्त । णिक्खिदा अप्रासुकोपस्थापित । पिहिय सचित्तादिपरिस्थापित । साहरणा झटिति ग्रहण । दायग सदोषदाता । उम्मिस्से अप्रासुकमिश्र । अपरिणद अविध्वस्त । लित्ता खटिकादिलिप्त । छोडिद त्यक्त्वाऽऽदिभोजन । एते दशैषणा दोषा. ।

संयोयणा स्वादनिमित्त शीतोष्णभक्तपानादिमिश्रण । अप्पमाणं मात्राधिक्य । इंगाल सगृद्धिभोजन । धूम निंदयन् भुंक्ते । एतेऽप्येषणादोषा भवन्ति ।

एतैर्षट्चत्वारिंशद्दोषै॰ परिवर्जितैषणासमितिर्भवति ।

कायशुद्धिर्निरावरणा निरस्तसंस्कारा यथाजातमलधारिणी निराकृतांगविकारा सर्वत्र प्रयत्नवृत्ति॰ प्रशममूर्तिमिव प्रदर्शयन्ती तस्यां सत्यां न स्वतोऽन्यस्य भयमुपजायते नाप्यन्यतः स्वस्य । विनयशुद्धिरर्हदादिपरमगुरुषु यथाऽर्हपूजाप्रवणा ज्ञानादिषु च यथाविधिभक्तियुक्ता गुरो सर्वत्रानुकूलवृत्ति. प्रश्नस्वाध्यायवाचनाकथाविज्ञापनादिषु प्रतिपत्तिकुशला देशकालभावावबोधनिपुणाऽऽचार्यानुमतचारिणी तन्मूला सर्वसंपद सैव भूषा पुरुषस्य सैव नौ संसार समुद्रोत्तरणे । ईर्यापथशुद्धिर्नानाविधजीवस्थानयोनिनामाश्रयाणा

* १ "क" पुस्तके एष उद्गमदोषादिप्रपाठ एतन्नामभिर्निरूपणे लिखितो अस्ति तत्रैव मनोहरतया प्रतिभाति प्राकृतत्वविशेषात् । अत्र विमृष्य लिखित इति यदद्य धन्यो विद्वद्‌-प्रार्थ्यः, इत्यत्र पाठः ।

यथा भाण्डागारे समुत्थितमनलं शुचिनाऽशुचिना वा वारिणा प्रशमयति गृही तथा यथालब्धेन यतिरप्युदराग्निं सरसेन विरसेन वा ऽऽहारेण प्रशमयतीत्युदराग्निप्रशमनमिति च निरुच्यते । दातृजन बाधया विना कुशलो मुनिर्भ्रमरवदाहरतीति भ्रमराहार इत्यपि परिभाष्यते । येन केनचित्प्रकारेण श्वभ्रपूरणवदुदरगर्त्तमनगार पूरयति स्वादुनेतरेण वेति श्वभ्रपूरणमिति च निगद्यते । प्रतिष्ठापन-शुद्धिपर संयतो नखरोमसिंघाणकनिष्ठीवनशुक्रोच्चारप्रस्रवणशोधने देहपरित्यागे च विदितदेशकालो जन्तूपरोधमन्तरेण यत्नं कुर्यात्प्रयतते । संयतेन शयनाशनशुद्धिपरेण स्त्रीक्षुद्रचौरपानाक्षशौं-डशाकुनिकादिपापजनावासा वर्ज्या शृङ्गारविकारभूषणोज्ज्वलवेष-वेश्याक्रीडाभिरामगीतनृत्यवादित्राद्याकुलप्रदेशा विकृताङ्गगुह्यदर्शनस्था-नमयालेख्यहास्योपभोगमहोत्सववाहनदमनायुधव्यायामभूमयश्च रा-गकारणानीन्द्रियगोचरा मदमानशोकरोषसंक्लेशस्थानादयश्च परि-हर्त्तव्या, अकृत्रिमा गिरिगुहातरुकोटरादयः कृत्रिमाश्च शून्यागारा-दयो मुक्तमोचितावासा अनात्मोद्देशनिवर्त्तिता निरारम्भा सेव्या । तत्र संयतस्य त्रिविधो निवास, स्थानमासन शयन चेति । पादौ चतुरङ्गुलान्तरे प्रस्थाप्याऽऽस्निग्धमूर्ध्वाऽन्यतमयुक्तो भूत्वा यत्राऽऽत्म-भावो यथाऽऽत्मबलवीर्यमदृढा कर्मक्षपणप्रयोजनोऽयक्रिष्टमनिमित्तिष्ठेत्, अथ न शक्नुयान्निप्रनिद्रान पर्यङ्कादिभिरन्यतमैरासीत, यद्यपरिमि-तकालयोग खिन्नो वैकपार्श्वतादूर्ध्वानमन्यनागातिभिरल्पकाल श्रम परिहारार्थ शयीत । वाक्यशुद्धि पृथिवीकायिकाद्यारम्भप्रेरणरहिता युद्धकामकर्कशासभिन्नालापपैशून्यपरुषनिष्ठुरादिपरपीडाकरप्रयोगनि

रसुका स्त्रीभक्तराष्ट्रावनिपालाऽऽश्रितकथाविमुखा व्रतशीलदेशनादिप्रदानफला स्वपरहितमितमधुरमनोहरा परमवैराग्यहेतुभूता परिहृतपरात्मनिन्दाप्रशंसा संयतस्य योग्या तदधिष्ठाना हि सर्वसंपद इति।

इति शुद्धिप्रकरणम्।

अथ संयमभेदाः साक्षान्मोक्षप्राप्तिकारणान्युच्यन्ते। सामायिकं, छेदोपस्थापना, परिहारविशुद्धिः, सूक्ष्मसाम्परायः, यथाख्यातचारित्रमिति।

तत्र सामायिकमवस्थानं सर्वसावद्ययोगस्याभेदेन प्रत्याख्यानमवलंब्य प्रवृत्तमथवाऽवधृतकालमनवधृतकालं सामायिकमित्याख्यायते। त्रसस्थावरजन्तुदेशकालप्रादुर्भावनिरोधाप्रत्यक्षत्वात् प्रमादवशादभ्युपगतनिरवद्यक्रियाप्रबंधप्रलोपे सति तदुपात्तस्य कर्मणः सम्यक् प्रतिक्रिया छेदोपस्थापनाऽथवा सावद्यकर्मणो हिंसादिभेदेन विकल्पान्निवृत्तिश्छेदोपस्थापना। प्राणिवधान्निवृत्तिः परिहारस्तेन विशुद्धिर्यस्मिन्तत्परिहारविशुद्धिचारित्रम् तत्पुनस्त्रिंशद्वर्षजातस्य संवत्सरपृथक्त्वं तीर्थंकरपादमूलसेविनः प्रत्याख्याननामधेयपूर्वार्णवपारंगतस्य जन्तुनिरोधप्रादुर्भावकालपरिणामजन्मयोनिदेशद्रव्यस्वभावविधानज्ञस्य प्रमादरहितस्य महावीर्यस्य परमनिर्जरस्यातिदुष्करचर्यानुष्ठायिनस्तिस्रः सन्ध्या वर्जयित्वा द्विगव्यूतिगामिनः सपद्यते नान्यस्य। सूक्ष्मस्थूलसत्त्ववधपरिहारप्रवृत्तत्वादनुपहतोत्साहस्याखण्डितक्रियाविशेषस्य सम्यग्दर्शनज्ञानमहामारुतसंधुक्षितप्रशस्ताध्यवसायाग्निशिखोपश्लिष्टकर्मेन्धनस्य ध्यानविशेषविशिखीकृतकषायविषांकुरस्यापचयाभिमुखस्तो-

कर्मोहवीजस्य तत एव परिग्राहान्वर्थसूक्ष्मसाम्परायशुद्धसंयतस्य सूक्ष्मसाम्परायचारित्रम् । चारित्रमोहस्य निरवशेषस्योपशमात्क्षयाच्चात्मस्वभावावस्थोपेक्षालक्षणमथाख्यातचारित्रं, अथ शब्दस्यानन्तर्यार्थवृत्तित्वान्निरवशेषमोहक्षयोपशमाऽनन्तरमाविर्भवतीत्यथाख्यात, अथवा यथाऽऽत्मस्वभावावस्थितस्तथैवाऽऽख्यातत्वाद्यथाख्यातमिति ।

ततो यथाख्यातचारित्रात्सकलकर्मसमाप्तिर्भवति । सामायिकादीनामानुपूर्व्या वचनमुत्तरोत्तरगुणप्रकर्षख्यापनार्थम् । तद्यथा—सामायिकच्छेदोपस्थापनासंयमस्य जघन्यविशुद्धिरल्पा तत परिहारविशुद्धिचारित्रस्य जघन्यलब्धिरनन्तगुणा तस्यैवोत्कृष्टाविशुद्धिरनन्तगुणा तत सामायिकच्छेदोपस्थापनासंयमोत्कृष्टविशुद्धिरनन्तगुणा तत सूक्ष्मसाम्परायचारित्रस्य जघन्यविशुद्धिरनन्तगुणा तस्यैवोत्कृष्टा विशुद्धिरनन्तगुणा ततो यथाख्यातचारित्रविशुद्धि सपूर्णा प्रकर्षाप्रकर्षविरहिताऽनन्तगुणा । एवमेते पञ्च चारित्रोपयोगा शब्दविषयत्वेन सख्येयभेदा । अध्यवसानभेदात्सख्येया अर्थादनन्तभेदाश्च भवति । तदेतच्चारित्र सर्वास्रवनिरोधकारणत्वात्परमसवरहेतुरित्यवसेयम् ।

अथ वा व्रतधारणसमितिपालनकषायनिग्रहदडत्यागेन्द्रियजय संयम । तत्र हिंसाऽनृतस्तेयाऽब्रह्मपरिग्रहविरतिरिति पचधा व्रत । तत्रेन्द्रियकषायनिग्रहमकृत्वा प्रमत्त इव य प्रवर्तते स प्रमत्त । पचेन्द्रियमनोवाक्कायबलोच्छ्वासनि श्वासायुष्काणि प्राणा । एकेन्द्रियादय प्राणिन प्रमत्तपरिणामयोगात्प्राणिप्राणव्यपरोपण हिंसा । सा च सरंभसमारभारभैस्त्रिभि कायवाङ्मन कर्मयोगैस्त्रिभि कृत-

कारितानुमतैस्त्रिभिः क्रोधादिकषायैश्चतुर्भिर्भिद्यते । तत्र प्राणव्यप-रोपणादिषु प्रमादतः प्रयत्नावेशः संरंभः। साध्यायाः क्रियायाः साधनानां समाहारः समारंभः । आद्यो क्रमः प्रक्रम आरंभ इति । औदारिकशरीरनामकर्मोदयवशात्पुद्गलैश्चीयत इति कायः । वाक् द्विविधा, भाववाक्, द्रव्यवागिति । तत्र भाववाग्वीर्यान्तरायमति-श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमाङ्गोपांगनामलाभनिमित्तत्वात् पौद्गलिकी । तदभावे तद्वृत्त्यभावात्तत्सामर्थ्योपेतेन क्रियावताऽऽत्मना प्रेर्यमाणाः पुद्गला वाक्त्वेन विपरिणमन्त इति द्रव्यवागपि पौद्गलिकी । मनश्च द्विविध, भावमनो द्रव्यमनश्चेति । तत्र भावमनो लब्ध्युपयोगाभ्यां लक्ष्यते पुद्गलावलम्बनत्वात्पौद्गलिकं । द्रव्यमनश्च ज्ञानावरणवीर्यान्त-रायक्षयोपशमलाभप्रत्यया गुणदोषविचारस्मरणादिप्रणिधानाभिमुख-स्यात्मनोऽनुग्राहकाः पुद्गला वीर्यविशेषावर्जनसमर्था मनस्त्वेन परिणता इति पौद्गलिकमिति । स्वातन्त्र्यविशिष्टेनात्मना यः प्रादुर्भावित तत्कृत । परस्य प्रयोगमपेक्ष्य सिद्धिमापद्यमान कारित । प्रयोज-कस्य मनसाऽभ्युपगमनमनुमतमिति । आत्मनः सम्यक्त्वसयमासंय-मसयमयथाख्यातचारित्रं कषन्तीति कषायाः । अथ वा कृषन्ति फलवत्कुर्वन्ति कर्मबीजमिति कषायाः । सरंभसमारंभारभणामधस्तात् योगान् कृतकारितानुमतानि क्रोधमानमायालोभांश्च क्रमेण व्यव-स्थाप्य संरंभं निरुध्याङ्कसचारे कृते षट्त्रिंशद्विकल्पा भवन्ति । एवं समारंभे आरंभे च प्रत्येकं षट्त्रिंशद्विकल्पा भवन्ति । सर्वे सपिंडिता अष्टोत्तरशतसंख्याका भवन्ति ।

एवं कायादियोगान्कृतकारितानुमतानि क्रोधादिकषायांश्चैकैकं निरुध्याक्षसंचारः कर्तव्यः ।

संख्यातासंख्यातानंतभवसंसारावस्थानमनन्तानुबन्धिनां कषायाणां । षण्मासावस्थानमप्रत्याख्यानानां । पक्षावस्थानं प्रत्याख्यानानां । अन्तर्मुहूर्तावस्थानं सञ्ज्वलनानां । एवंविधषोडशकषायभेदात् द्वात्रिंशदुत्तरचतुःशतविकल्पा भवन्ति ।

अप्रतिघातक्याः सूक्ष्मजीवाः, बादरजीवानां गत्यादिमार्गणागुणस्थानकुलयोन्यायुष्यादिकं ज्ञात्वा गमनस्थानशयनासनादिषु स्वयं न हननं, परैर्वा न घातनं, अन्येषामपि हिंसतां नानुमोदनं हिंसाविरतिः । अहिंसाव्रतं स्वर्गापवर्गफलप्रापणहेतुस्तत्प्रतिपालननिमित्त शेषाणि व्रतानि । अहिंसकः पुरुषो निजजनकवद्विश्वास्यः पूज्यश्च भवति । हिंस्रो हि नीत्योद्वेजनीयः सततोऽनुबद्धवैरश्चेहैव च वधबन्धपरिक्लेशादीन् परिलभते प्रेत्य चाशुभां गतिं, गर्हितश्च भवतीति हिंसाया व्युपरमः श्रेयान् । परमार्थग्रहणेच्छयाऽहिंसाव्रतस्थैर्यार्थं पंच भावना भवन्ति ।

वाग्गुप्तिः, मनोगुप्तिः, ईर्यासमितिः, आदाननिक्षेपणासमितिः, आलोकितपानभोजनमिति ।

पारमार्थिकस्य[1] भूतनिह्नवेऽभूतोद्भावने च यदभिधानं तदेवानृतं स्यात् । भूतनिह्नवे नास्त्यात्मा नास्ति परलोक इत्यादि । अभूतोद्भावने च श्यामाकतंदुलमात्रे[2] आत्मांगुष्ठपर्वमात्रः[3] सर्वगतो निष्क्रिय इत्यादि । यद्विद्यमानार्थविषयं प्राणिपीडाकारणं तत्सत्यमप्यसत्य-

---

१ "ख" पुस्तके "परमार्थिकस्य" इति पाठो नास्ति । २ तंदुलसंज्ञो विशेषः । ३ प्रमाणे "द्वयसज्दध्नञ्मात्रचः" इत्यनेन पाणिनिसूत्रेण प्रमाणार्थे मात्रच् प्रत्ययः ।

शून्यागारगिरिगुहातरुकोटरादिष्वावासः, परकीयेषु मोचितेष्वावासः, परेषां मनुष्यव्यन्तरादीनामुपरोधाकरणं, आचारसूत्रमार्गेण भैक्ष्यशुद्धिः, ममेदं तवेदमिति लक्षणो विसंवादः, न विसंवादोऽविसंवादः, सधर्मभिरविसंवाद इति ।

मैथुनमब्रह्म, स्त्रीपुंसोश्चारित्रमोहोदये वेदनापीडितयोर्यत्कर्म तन्मैथुनमथ वैकस्यापि चारित्रमोहोदयोद्रिक्तरागस्य हस्तादिसंघट्टनेऽस्ति मैथुनमिति । अहिंसादिगुणबृंहणाद्ब्रह्म न ब्रह्म अब्रह्म तिर्यङ्मनुष्यदेवाऽचेतनभेदाच्चतुर्विधस्त्रीभ्यो मातृसुताभगिनीभावनया मनोवाक्कायप्रत्येककृतकारितानुमोदितभेदेन नवविधाद्विरतिश्चतुर्थव्रतं । तदेव स्वर्गमोक्षसाधनं, ब्रह्मचारिणं भूमिस्थमपि साक्षाद्देव इव मन्यते लोकः । असंयतोऽपि तद्व्रतो मानार्हो भवति, तस्मिन्प्रतिष्ठिताः सर्वे गुणाः, विद्यान्वितश्च परिगृहीतब्रह्मव्रतस्य किंकरभावमुपयाति । अब्रह्मचारी मदविभ्रमोन्माथितचित्तो वनगज इव वासितावञ्चितो विवशो वधबन्धपरिक्लेशादीननुभवति, मोहाभिभूतत्वाच्च कार्याकार्यानभिज्ञो न किंचित्कुशलमाचरति, पराङ्गनालिङ्गनसंगकृतरतिश्चेहैव वैरानुबन्धिनो लिङ्गच्छेदनवधबन्धनसर्वस्वहरणादीनपायान् प्राप्नोति, प्रेत्य चाशुभां गतिमश्नुते, तृणवल्लघुश्च भवतीत्यतः स्त्रीविरतिरात्महिता । ब्रह्मचर्यव्रतनिश्चलीकरणार्थं पञ्च भावना भवन्ति ।

स्त्रीरागकथाश्रवणवर्जनं, तन्मनोहराङ्गनिरीक्षणविरहः, पूर्वरतानुस्मरणव्यपोहः, वृष्येष्टरसानुभवनिरासः, स्वशरीरसंस्कारत्यागश्चेति ।

---

१ वनकरिणी । २ दुःखानि । ३ लभते ।

मूर्च्छा परिग्रहः, बाह्याभ्यन्तरोपधिसंरक्षणादिव्यावृत्तिर्मूर्च्छा। क्षेत्रवास्तुधनधान्यद्विपदचतुष्पदयानशयनासनकुप्यभाण्डानि दशविधश्चेतनाचेतनभेदलक्षणो बाह्यपरिग्रहः। मिथ्यात्वक्रोधमानमायालोभहास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सावेदरागद्वेषचतुर्दशभेदोऽभ्यन्तरपरिग्रहः। एतस्मान्मनसा कृतकारितानुमोदितेन वचसा कृतकारितानुमोदितेन कायस्य कृतकारितानुमोदितेन च निरतिरपरिग्रहलक्षणं व्रतम्। तदेव स्वर्गमोक्षैकसाधनं सर्वेषां गुणानामलङ्करणं, निष्परिग्रहव्रतिनं सर्वेऽपि सन्मानयन्ति, स सर्वैश्च समभिवन्दनीयः सपूजनीयश्च भवति, तस्य नामग्रहणेऽपि बद्धाञ्जलिर्भवति लोकः। परिग्रहवान् यथा शकुनिर्गृहीतमांसखण्डोऽन्येषां तदर्थिनां पतत्रिणामभिभवनीयः, तथा तस्करादीनामभिभवनीयो मार्यश्च भवति, परिग्रहार्जननिमित्तं नितान्तमनिर्वचनीयवृत्तं विहाय येनकेनचिदुपायेन वीरतामुपगच्छन्ति न चाऽस्य तृप्तिर्भवतीन्धनैरिवाऽग्नेर्लोभाभिभूतत्वात् कार्याकार्यानपेक्षो भवति, प्रेत्य चाशुभां गतिमास्कन्दति, लुब्धोऽयमिति गर्हितश्च भवतीति जीवहृत्या समुपार्जनीयमनित्यं दुःखकारणं परिग्रहं परित्यज्याकिञ्चन्यवृत्त्या नित्यमनन्तसुखसाधनं मोक्षमार्गमुपार्जयन्त्यात्महितैषिणः। आकिञ्चन्यमनन्द्वर्मार्गं एव भावना भवति।

एवमहिंसादिव्रतानां लक्षणं फलं गुणं तदभावे दोषभावनां च ज्ञात्वा यथा ममाप्रियं वधबन्धपरिपीडनं तथा सर्वसत्वानां । यथा मम मिथ्यात्वाख्यानकटुकपरुषादीनि वचांसि शृण्वतोऽतितीव्रं दुःखमभूतपूर्वमुत्पद्यते तथा सर्वजीवानां । यथा ममेष्टद्रव्यवियोगे व्यसनपूर्वमुपजायते तथा सर्वभूतानां । यथा मम कान्ताजनपरिभवे परकृते सति मानसी पीडाऽतितीव्रा जायते तथा सर्वप्राणिनां । यथा च मम परिग्रहेष्वप्राप्तेषु कांक्षोद्भवं प्राप्तेषु रक्षाजनितं विनष्टेषु शोकसमुत्थं दुःखमतितीव्रतरं भवति तथा च सर्वदेहिनाम् । अतो न हिनस्मि । नानृतं वदामि । नादत्तमाददे । नांगनां स्पृशामि । न परिग्रहमुपाददे इत्येवं प्रमत्तपरिणामयोगजनितं हिंसादिकं विहायाप्रमत्तपरिणामादहिंसादिव्रतधारणे यत्नः कर्त्तव्यः ।

समितिपालनं पूर्वमुक्तं । चतुर्विधकषायनिग्रहश्चोत्तमक्षमामार्दवार्जवसत्यशौचेषु प्रतिपादितः ।

दंडस्त्रिविध, मनोवाक्कायभेदेन । तत्र रागद्वेषमोहविकल्पात्मा मानसो दंडस्त्रिविधः, तत्र रागः प्रेमहास्यरतिमायालोभाः । द्वेषः क्रोधमानारतिशोकभयजुगुप्साः । मोहो मिथ्यात्वत्रिवेदसहिताः प्रेमहास्यादयः । अनृतोपघातपैशून्यपरुषाभिशंसनपरितापहिंसनभेदाद्वाग्दंडः सप्तविधः । प्राणिवधचौर्यमैथुनपरिग्रहाऽऽरंभताडनोग्रवेषविरचनात्कायदंडोऽपि च सप्तविधः । गुप्तात्मना प्रयतमानेन दंडस्त्यागो विधेयः ।

विषयाटवीषु स्वच्छन्दप्रधावमानेन्द्रियगजानां ज्ञानवैराग्योपवा-

१ पैशाचिकोऽयं पाठ·

सार्द्धंकुशाकर्षणेन वशीकरणमिन्द्रियजयः । स चास्रवानुप्रेक्षायां वक्ष्यते।

संयमो ह्यात्महितस्तमनुतिष्ठन्निहैव पूज्यते। परत्र किमत्र वाच्यं। असंयतः प्राणिवधविषयमार्गेषु नित्यं प्रवृत्तो मूर्तिमदशुभकर्मैवाय-मिति साधुजनविनिंद्यमानो दुष्कर्म्म संचिनुते।

संयमिनो नैर्ग्रन्थ्यधारिणः पंचविधाः । पुलाकाः, बकुशाः, कुशीलाः, निर्ग्रन्थाः, स्नातकाश्चेति । तत्रोत्तरगुणभावनोपेतमनसः व्रतेष्वपि क्वचित्कदाचित्परिपूर्णतामपरिप्राप्नुवन्तोऽविशुद्धपुलाकसादृ-श्यात्पुलाका इत्युच्यन्ते । नैर्ग्रन्थ्यमुपस्थिता अखंडितव्रताः शरीरो-पकरणविभूषणानुवर्त्तिनो ऋद्धियशःकामाः सातगौरवाश्रिता अविविक्त-परदाराश्च (?) छेदशवलयुक्ता बकुशाः । शवलपर्यायवाची बकुश-शब्द इति । कुशीला द्विविधाः, प्रतिसेवनाकुशीलाः, कषायकुशीला-श्चेति। तत्राविविक्तपरिग्रहाः (?) परिपूर्णमूलोत्तरगुणाः कथंचिदुत्तरगुण-विरोधिनः प्रतिसेवनाकुशीलाः, ग्रीष्मे जंघाप्रक्षालनादिसेवनवदिति । वशीकृतान्यकषायोदयाः सज्वलनमात्रतंत्राः कषायकुशीला इति । यथोदके दंडराजिराश्वेव विलयमुपयाति तथाऽनभिव्यक्तोदयकर्माण ऊर्द्धं मुहूर्त्तादुद्भिद्यमानकेवलज्ञानदर्शनभाजो निर्ग्रन्था इति । ज्ञाना-वरणादिघातिकर्मक्षयादाविर्भूतकेवलज्ञानाद्यतिशयविभूतयः सयोगि-शैलेशिनो नवलब्ध्यासन्नाः केवलिनः स्नातका इति । एते प्रकृष्टा-प्रकृष्टमध्यमचारित्रभेदे सत्यपि नैगमनयापेक्षया पंचापि निर्ग्रन्था इत्युच्यन्ते । यथा षोडशत्रयोदशदशवर्णिकादिषु सुवर्णशब्दोऽवि-शिष्टो वर्त्तते तथा निर्ग्रन्थशब्दोऽपि । सम्यग्दर्शनं निर्ग्रन्थरूपं च

मूषविशेषायुधरहितं तत्सामान्ययोगात्सर्वेषु पुलाकादिषु निर्ग्रन्थ-शब्दो युक्तः।

पुलाकादिनिर्ग्रन्था उत्तरोत्तरगुणप्रकर्षवृत्तिविशेषाः संयमादिभिरष्टाभिरनुयोगैर्व्याख्येयाः। तद्यथा–संयमः, श्रुतं, प्रतिसेवना, तीर्थं, लिंगं, लेश्या, उपपादः, स्थानमिति विकल्पतः पुलाकादयः साध्याः। तत्र संयमे पुलाकवकुशप्रतिसेवनाकुशीलाः द्वयोः संयमयोः सामायिकच्छेदोपस्थापनयोर्भवन्ति। कषायकुशीलाः सामायिकच्छेदोपस्थापनयोः परिहारविशुद्धिसूक्ष्मसांपराययोश्च भवन्ति। निर्ग्रन्थाः स्नातकाश्चैकस्मिन्नेव यथाख्यातसंयमे भवन्तीति। श्रुते पुलाकवकुशप्रतिसेवनाकुशीला उत्कर्षेणाभिन्नाक्षरदशपूर्वधराः कषायकुशीला निर्ग्रन्थाश्चतुर्दशपूर्वधराः। जघन्येन पुलाकस्य श्रुतमाचारवस्तु, वकुशकुशीलनिर्ग्रन्थानां श्रुतमष्टौ प्रवचनमातरः। स्नातका अपगतश्रुताः केवलिनः। प्रतिसेवनायां पंचानां मूलगुणानां रात्रिभोजनवर्जनस्य च पराभियोगाद्बलादन्यतमं प्रतिसेवमानः पुलाको भवति। वकुशो द्विविधः, उपकरणवकुशः, शरीरवकुशश्चेति। तत्रोपकरणाभिष्वक्तचित्तो विविधविचित्रपरिग्रहयुक्तो बहुविशेषोपयुक्तोऽपकरणाकांक्षी तत्संस्कारप्रतीकारसेवी भिक्षुरुपकरणवकुशो भवति। शरीर-संस्कारसेवी शरीरवकुशः। प्रतिसेवनाकुशीलो मूलगुणानविराधयन्नुत्तरगुणेषु काञ्चिद्विराधनां प्रतिसेवते। कषायकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातकानां प्रतिसेवना नास्ति। तीर्थे सर्वेषां तीर्थकराणां तीर्थेषु भवन्ति। लिंगे, द्रव्यभावभेदाल्लिंगं द्विविधं, भावलिंगं प्रतीत्य सर्वे पंचाऽपि निर्ग्रन्था

लिंगिनो भवन्ति, द्रव्यलिंग प्रतीत्य भाज्या । लेश्याया पुलाकस्योत्तरास्तिस्रो लेश्या भवन्ति । बकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोः षडपि, कषायकुशीलस्य परिहारविशुद्धस्य चतस्र उत्तराः, सूक्ष्मसाम्परायस्य निर्ग्रन्थस्नातकयोश्च शुक्लैव केवला भवति, अयोगिनः शैलेशिता प्रतिपन्ना अलेश्या । उपपादे, पुलाकस्योत्कृष्ट उपपादोऽष्टादशसागरोपमोत्कृष्टस्थितिषु देवेषु सहस्रारे, बकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोर्द्वाविंशतिसागरोपमस्थितिष्वारणाच्युतकल्पयो, कषायकुशीलनिर्ग्रन्थयोस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपस्थितिषु सर्वार्थसिद्धौ च सर्वेषामपि जघन्यः सौधर्मकल्पे द्विसागरोपमस्थितिषु स्नातकस्य निर्वाणमिति । स्थानेऽसख्येयानि सयमस्थानानि कषायनिमित्तानि भवन्ति । तत्र सर्वजघन्यानि लब्धिस्थानानि पुलाककषायकुशीलयोस्तौ युगपदसख्येयानि स्थानानि गच्छत, तत. पुलाको व्युच्छिद्यते । कषायकुशीलस्ततोऽसख्येयानि गच्छत्येकाकी । तत कषायकुशीलप्रतिसेवनाकुशीलबकुशा युगपदसख्येयानि स्थानानि गच्छन्ति, ततो बकुशो व्युच्छिद्यते, ततोऽप्यसख्येयानि स्थानानि गत्वा प्रतिसेवनाकुशीलो व्युच्छिद्यते, ततोऽप्यसंख्येयानि स्थानानि गत्वा कषायकुशीलो व्युच्छिद्यते, अत ऊर्द्धमकषायस्थानानि निर्ग्रन्थ प्रतिपद्यते, सोऽसख्येयानि स्थानानि गत्वा व्युच्छिद्यते, अत ऊर्द्धमेकस्थान गत्वा स्नातको निर्वाणं प्राप्नोतीत्येषां सयमलब्धिरनन्तगुणा भवतीति ।

अथ परीषहजयप्रकरणं प्रस्तौति ।

सयतेन तपस्विना दर्शनचारित्ररक्षणार्थं परिषोढव्या. परीषहाः ।

उक्तं हि—

> परिषोढव्या नित्यं दर्शनचारित्ररक्षणे निरतैः ।
> संयमतपोविशेषास्तदेकदेशाः परीषहाख्याः स्युः ॥

इत्युक्तत्वात्संयमतपसोर्मध्ये परीषहा उच्यन्ते । कर्मागमद्वाराणि संवृण्वतो जैनेन्द्रमार्गान्मा च्योष्महीति पूर्वमेव परीषहान्विजयन्तो जितपरीषहाः सततमेतैरनभिभूयमानाः प्रधानसंवरमाश्रित्य प्रतिबन्धेन क्षपकश्रेण्यारोहणसामर्थ्यं प्रतिपद्यन्ते । अभिन्नोत्साहाः सकलसांपरायिकप्रध्वंसनशक्तयो ज्ञानध्यानपरशुच्छिन्नमूलानि कर्माणि विधूय प्रस्फोटितपक्षरेणव इव पतत्त्रिण ऊर्ध्वं व्रजन्तीत्येवमर्थं परिषोढव्याः परीषहाः ।

मानस्य मनसा वाऽनभिसन्दधतो दुश्चरेयं वेदना महांश्च कालो दीर्घमह इति विषादमनापद्यमानस्य त्वगस्थिसिरावितानमात्रकलेवरस्यापि सत आवश्यकक्रियादिषु नित्योद्यतस्य क्षुद्दशप्राप्तानर्घोद्यारकर्थेषस्यमनुष्यसंनरगततिर्यक्प्राणिनः क्षुदभ्यर्दितान्परतन्त्रानपेक्षमाणस्य ज्ञानिनो धृत्यमसा शमनुभधारितेन क्षुदग्निं शमयतस्तत्कृतपीडा प्रत्यविगणन क्षुज्जय इत्युच्यते ।

जलस्नानावगाहनपरिषेकत्यागिन पतत्रिवदनियतासनावसथस्यातिलवणस्निग्धरूक्षविरुद्धाहारग्रैष्मातपपित्तज्वरानशनादिभिरुदीर्णां शरीरेन्द्रियोन्माथिनीं पिपासां प्रत्यनाद्रियमाणप्रतीकारमनसो निदाघे पटुतपनकिरणसंतापिनोऽप्यरण्यमासस्थेष्वपि ह्रदेष्वप्याथिकजीवपरिहारेच्छया जलमनाददानस्य सलिलसेकविनिर्म्लाना लतामिव ग्लानिमुपगतां गात्रयष्टिमवगणय्य तप परिपालनपरस्य भिक्षाकालेऽपीं गितानाकारादिभिर्योग्यमपि पानं पातु परमचोदयतः परमधैर्यतुमधारिनवीतजसुगन्धिप्रतिज्ञातोयेन विध्यापयतस्तृष्णाग्निशिखां संयमपरस्य पिपासासहनमित्यवसीयते ।

वरागनानवयौवनौष्णघनस्तननितवभुजान्तरतर्जितशीतेपु निवास सुरतसुखाकरमनुभूनमसारत्वावबोधादस्मरतो विषादविरहितस्य सयमपरिपालन शीतक्षमेति भाष्यते ।

ग्रैष्मेण पटीयसा भास्करकिरणसमूहेन सन्तापितशरीरस्य तृष्णानशनपित्तरोगघर्मश्रमप्रादुर्भूतौष्ण्यस्य खेदशोषदाहाऽभ्यर्दितस्य जलमवनजलावगाहनानुलेपपरिषेकार्द्रावनितलोत्पलदलकदलीपत्रोत्क्षेपमारुतजलतूलिकाचन्दनद्रवचन्द्रपादकमलकल्हारमुक्ताहारादिपूर्वानुभूतशीतलद्रव्यप्रार्थनाऽपेतचेतस उष्णवेदनातितीव्रा महदुष्कृत्वपरवशादवाप्ता इद पुनस्तपो मम कर्मक्षयकारणमिति तद्विरोधिनी क्रिया प्रत्यनादराच्चारित्ररक्षणमुष्णसहनमिति समाम्नायते ।

प्रत्याख्यातशरीराच्छादनस्य कचिदप्रतिबद्धचेतस परकृताय-तनगुहागह्वरादिपु रात्रौ दिवा वा दशमशकमक्षिकापिशुकपुत्तिकामत्कुणकीटपिपीलिकावृश्चिकादिभिस्तीक्ष्णपातैर्भक्ष्यमाणस्यातितीव्रवेदनोत्पादकैरव्यथितमनस स्वकर्मविपाकमनुचिन्तयतो विद्यामन्त्रौषधादिभिस्तन्निवृत्तिं प्रति निरुत्सुकस्याऽऽशरीरपतनादपि निश्चितात्मन परबलप्रमर्दन प्रति वर्तमानस्य मदाभगन्धसिंधुरस्य रिपुजनप्रेरितविविधशस्त्रप्रतिघाताटपराङ्मुखस्य निष्प्रत्यूहविजयोपलम्भनमिव कर्मारातिपृतनापराभव प्रति प्रयतन दशमशकादिबाधासहनमप्रतीकार-मित्याख्यायते । दशमशकग्रहणमुपलक्षणार्थं, तेन दशमशकादिपरितापकारणस्य सर्वस्यैतदुपलक्षण, यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामिति[१] ।

१ अत्र लक्षणया काकशब्दस्य दध्युपघातकोऽर्थ, " मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् । अन्योर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया " इति लक्षणालक्षण काव्यप्रकाशग्रन्थे ।

गुप्तिसमित्यविरोधिपरिग्रहनिवृत्तिपरिपूर्णब्रह्मचर्यमप्रार्थित--मोक्षसाधनं चारित्रानुष्ठानं यथाजातरूपमसंस्कृतमविकारं मिथ्यादर्शनाविष्टविद्विष्टं परममागल्यं नाम्न्यमभ्युपगतस्य स्त्रीरूपाणि नित्याशुचिबीभत्सकुणपभावेन पश्यतो वैराग्यभावनावरुद्धमनोविक्रियस्यासम्भावितमनुष्यत्वस्य नाम्न्यदोषासंस्पर्शात्परीषहजयसिद्धिरिति जातरूपधारणमुत्तमश्रेयःप्राप्तिकारणमित्युच्यते । इतरे पुनर्मनोविक्रिया निरोद्धुमसमर्थास्तत्पूर्विकामङ्गविकृतिं निगूहितुकामाः कौपीनफलकचीवराद्यावरणमातिष्ठन्तेऽङ्गसंवरणार्थमेव, तन्न कर्मसंवरणकारणम् ।

संयतस्य क्षुधाद्याऽऽबाधासंयमपरिरक्षणेन्द्रियदुर्जयत्वव्रतपरिपालनभारगौरवसर्वदाऽप्रमत्तत्वदेशभाषानभिज्ञत्वविषमचपलसत्त्वप्रचुरभीमदुर्गनियतैकविहारत्वादिभिररतिं प्रादुष्यन्तीं (?) धृतिविशेषान्निवारयतः संयमे रतिभावनाद्विषयसुखरतिमविविषमाहारसेवेव विपाककटुकेति चिन्तयतोऽरतिपरीषहबाधाऽभावादरतिपरीषहजय इति निश्चीयते ।

एकान्ते भवनारामादिप्रदेशे रागद्वेषयौवनदर्परूपमदविभ्रमोन्मादमद्यपानाऽऽवेशादिभिः प्रमदासु बाधमानासु सदाशिवकमविकारशृंगाराकारविहारहावविलासहासलीलाविजृम्भितकथाविशेषसुकुमारस्निग्धमृदुपीनोन्नतस्तनकलशनितान्तताम्राधरपृथुजघनरूपगुणाभरणगन्धवस्त्रमाल्यादीन्प्रत्यनगृहीतमनोविप्लुतेर्दर्शनाभिलाषनिरुत्सुकस्यस्निग्धमृदुविशदसुकुमाराभिधानतन्त्रीवंशमिश्रमधुरगीतश्रवणानिवृत्ता

दरश्रोनस्य कूर्मवत्संवृतेन्द्रियहृदयविकारस्य ललितस्मितमृदुकथित-
सविकारवीक्षणप्रहसनमदमन्थरगमनमन्मथशरव्यापारविफलीकरण
चरणस्य संसारार्णवव्यसनपातालरौद्रदु खागाधाऽऽवर्त्तकुटिलाध्या
यिन स्त्रैणानर्थनिवृत्ति स्त्रीपरीषहजय इति कथ्यते । अन्यवादि
परिकल्पिता देवताविशेषा ब्रह्मादयस्तिलोत्तमादिदेवगणिकारूपसं
दर्शनलोललोचनविकारा स्त्रीपरीषहपङ्कान्नोद्धर्तुमात्मान समर्थाः ।

दीर्घकालाऽभ्यस्तगुरुकुलब्रह्मचर्यस्याधिगतबन्धमोक्षपदार्थतत्त्वस्य
कषायनिग्रहपरस्य भावनार्पितमनस संयमायतनादिभक्तिहेतोर्देशा
न्तरातिथेर्गुरुणाऽभ्यनुज्ञातस्य नानाजनपदव्याहारव्यवहाराभिज्ञस्य
ग्राम एकरात्र नगरे पञ्चरात्र प्रकर्षेणावस्थातव्यमित्येव यातस्य
वायोरिव नि सङ्गतामुपगतस्य देशकालप्रमाणोपेतमध्वगमनमनुभवत
क्लेशासहस्य भीमाटवीप्रदेशेषु निर्भयत्वात्सिंहस्येव सहायकृत्यमन
पेक्षमाणस्य परुषशर्कराकण्टकादिव्यथनजातपादखेदस्यापि सत
पूर्वोचितयानवाहनादिगमनमस्मरत सम्यक् चर्यादोष परिहरत
चर्यापरीषहजयो वेदितव्य ।

स्वाध्यायध्यानाध्वश्रमपरिखेदितस्य खरविषमप्रचुरशर्कराकपाल-सङ्कटातिशीतोष्णेषु भूमिप्रदेशेषु मौहूर्त्तिकीं निद्रामनुभवतो यथाऽऽ-कृतैकपार्श्वदण्डायतादिशायिनः सञ्जातबाधाविशेषस्य संयमार्थम्-स्पन्दमानस्यानुतिष्ठतो व्यन्तरादिभिर्वा वित्रास्यमानस्य, पलायनं प्रति निरुत्सुकस्य मरणभयानिर्विशङ्कस्य निपतितदारुवत् व्यपगता-सुवच्च परिवर्त्तमानस्य द्वीपिशार्दूलमहोरगादिदुष्टसत्त्वपरिचरितोऽयं प्रदेशोऽचिरादतो निर्गमनं श्रेयः कदा नु रात्रिर्विरमतीति विषाद-मनाददानस्य सुखप्राप्तावप्यपरितुष्यतः पूर्वानुभूतनवनीतवन्मृदुशय-नमननुस्मरतः सम्यगागमोदितशयनादप्रच्यवतः शय्यासहनमिति तत्प्रत्येतव्यम् ।

तीव्रमोहाऽऽविष्टमिथ्यादृष्टयनार्यम्लेच्छखलपापाचारमत्तोद्दृप्तशङ्कि-तप्रयुक्त 'मा' शब्दपरुषावज्ञानाक्रोशादीन्कर्णमूले गतान् हृदयशूलो-त्पादकान् क्रोधज्वलनशिखाप्रवर्द्धनकरानभिप्रायान् शृण्वतोऽपि दृढ-मनसो दुर्मर्षिणो भस्मसात्कर्त्तुमपि समर्थस्य परमार्थावहितचेतसः शब्दमात्रश्राविणस्तदर्थान्वीक्षणविनिवृत्तव्यापारस्य स्वकृताशुभकर्मो-दयो ममैष यतोऽमीषां मां प्रति द्वेष इत्येवमादिभिरुपायैरनिष्टवचन-सहनमाक्रोशपरीषहजय इति निर्णीयते ।

ग्रामोद्याननगराटवीपुरेषु नक्तं दिवा चैकाकिनो निरावरणमूर्त्तेः समन्तात्पर्यटद्भिश्चौरारक्षकम्लेच्छचारपुरुषैर्वैरपूर्वापकारिद्विषत्पर-लिङ्गिभिराहितक्रोधैस्ताडनाकर्षणबन्धनशस्त्राभिघातादिभिर्मार्यमाण-स्यानुत्पन्नवैरस्यावश्यं प्रपातुकमेवेदं शरीरं कुशब्दद्वारेणानेनापनीयते न मम व्रतशीलभावनामृतमिति भावयतोऽस्य दह्यमानस्यापि चन्

सुगन्धमुत्सृजतश्चन्दनस्येव शुभपरिणामस्य स्वकर्मनिर्जरामभिसंद धानस्य दृढमते क्षमौषधिबलस्य मारकेषु सुहृत्स्विवामर्षोऽहमावन वधमर्षणमित्याम्नायते ।

क्षुदध्वपरिश्रमतपोरोगादिभिरभ्यचितवीर्यस्य शुष्कपादपस्येव निरार्द्रमूर्तेरुन्नतास्थिस्नायुजालस्य निम्नाक्षपुटपरिशुष्काधरक्षामपाण्डु कपोलस्य धर्मवन्मुनितागोपाङ्गत्वच शिथिलजानुगुल्फकटिबाहुय न्त्रस्य देशकालक्रमोपपन्नकल्पादायिनो वाचयमस्य मौनिसमस्य वा शरीरसन्दर्शनमात्रव्यापारस्योर्जितसत्त्वस्य प्रज्ञाऽऽधायित चेतस प्राणात्ययेऽपि वसत्याहारभेषजानि दीनाभिधानमुखवैवर्ण्या ङ्गसज्ञादिभिरयाचमानस्य भिक्षाकालेऽपि विद्युदुद्योतवद्दुरुपलक्षितमूर्ते र्बहुषु दिवसेषु रत्नवणिजो मणिसन्दर्शनमिव स्वशरीरप्रकाशमकृपण मन्यमानस्य बालमान प्रति त्वरविकासनमिव पाणिपुटधारणम दीनमिति गणयतो याचनासहनमवसीयते । अथवे पुन काल्गे पादीनानाथशालाण्डिचहुते नगरमार्गद्वैरनातमरक्षियौवनमनुष्ठीयते ।

दुःखाधिकरणमशुचिभाजनं जीर्णवस्त्रवत्परिहेयं पित्तमारुतकफसन्निपातनिमित्तानेकामयवेदनाऽभ्यर्दितमन्यदीयमिव विग्रहं मन्यमानस्योपेक्षकत्वादाप्रच्युतेश्चिकित्साव्यावृत्तचेष्टस्य शरीरयात्राप्रसिद्धये व्रणानुलेपनवदल्पयोक्तमाहारमाचरतो विरुद्धाहारसेवाविरसवैषम्यजनितवातादिविकाररोगस्य युगपदनेकशतसंख्याव्याधिप्रकोपे सत्यऽपि तद्वशवर्तितां विजहतो जल्लौषधिप्राप्त्याद्यनेकतपोविशेषर्द्धियोगे सत्यपि शरीरनिःस्पृहत्वात्प्रतीकारानपेक्षिणः पूर्वकृतपापकर्मणः फलमिदमनेनोपायेनाऽनृणी भवामीति चिन्तयतो रोगसहनं सम्पद्यते ।

यथाऽभिनिवृत्ताधिकरणशायिनः शुष्कतृणपरुषशर्कराभूमिकंटकफलकशिलातलादिषु प्रासुकेष्वसंस्कृतेषु व्याधिमार्गगमनशीतोष्णजनितश्रमविनोदार्थं शय्यां निषद्यां वा भजमानस्य संस्कृतशुष्कतृणादिबाधितमूर्तेरुत्पन्नकंडूविकारस्य दुःखमनभिचिन्तयतस्तृणादिस्पर्शबाधाभिरवशीकृतत्वात्तृणस्पर्शसहनमवगन्तव्यम् ।

मलजन्तुपीडापरिहाराद्यास्नानप्रतिज्ञस्य स्वेदपंकादिग्धसर्वांगस्य बादरनिगोदप्रतिष्ठितजीवदयार्थं च शरीरसंस्कारविरमणार्थं च परित्यक्तोद्वर्तनस्य सिध्मकच्छुदद्रुदीर्णकायस्य नखरोमश्मश्रुकेशविकृतसहनजल्लमलसम्पर्ककारणानेकरागिकस्य स्वांगमलापचये परमलापचये चाप्रणिहितचेतसः संकल्पितसंज्ञानचारित्रविमलसलिलप्रक्षालनेन कर्ममलपंकापनोदायैवोद्यतस्य पूर्वानुभूतस्नानानुलेपनादिस्मरणपराङ्मुखचित्तवृत्तेर्मलधारणमाख्यायते । केशलुञ्चने तत्संस्काराकरणे महान्खेदः संजायते तत्सहनमपि मलधारणेऽन्तर्भवतीति ।

चिरोषितब्रह्मचर्यस्य महातपस्विन स्वपरसमयनिश्चयज्ञस्य हितोपदेशपरस्य कथामार्गकुशलस्य बहुकृत्व परवादिविजयिन प्रणामभक्तिसभ्रमाऽऽसनप्रदानादीनि मे न कश्चित्करोतीत्येवमचिन्तयतो मानावमानयो समानमनस सत्कारपुरस्कारनिराकांक्षस्य श्रेयोध्यायिन सत्कारपुरस्कारजयो वेदितव्य । सत्कार प्रशसादिक, पुरस्कारो नाम नन्दीश्वरादिपर्वयात्रात्मकक्रियारम्भादिष्वग्रत करणमामन्त्रण वा ।

अगपूर्वप्रकीर्णकविशारदस्य कृत्स्नग्रन्थार्थधारिणोऽनुत्तरवादिन त्रिकालविषयार्थविद शब्दन्यायाध्यात्मनिपुणस्य मम पुरस्तादितरे भास्करप्रभाभिभूतोद्योतवन्नितरामवभासत इति विज्ञानमदनिरास प्रज्ञापरीषहजय प्रत्येतव्य ।

अज्ञोऽय न किंचिदपि वेत्ति पशुसम इत्येवमाद्यधिक्षेपवचनं सहमानस्याध्ययनार्थग्रहणपराभिभवादिष्वनासक्तबुद्धेश्चिरप्रव्रजितस्य विविधतपोविशेषभाराक्रान्तमूर्ते सकलसामर्थ्याप्रमत्तस्य निवृत्ताऽनिष्टमनोवाक्कायचेष्टस्याद्याऽपि मे ज्ञानातिशयो नोत्पद्यत इत्येवमनध्यवसायतोऽज्ञानपरीषहजयोऽवगन्तव्य ।

सर्वाभिधानस्य दुष्करतपोऽनुष्ठायिन परमवैराग्यभावनाशुद्धहृदयस्य विदितसकलपदार्थतत्त्वस्यार्हदायतनसाधुधर्मपूजकस्य चिरन्तनप्रव्रजितस्याद्यापि मे ज्ञानातिशयो नोत्पद्यते महोपवासाद्यनुष्ठायिना प्रातिहार्यविशेषा प्रादुरभूवन्निति प्रलापमात्रमिदमनर्थकेयं प्रव्रज्या विफल व्रतपालनमित्येव मानसमनादधानस्य दर्शनविशुद्धियोगाददर्शनपरीषहसहनमवसातव्यम् ।

एवं परीषहानसंकल्पितोपस्थितान् सहमानस्यासंक्लिष्टचेतसो रागादिपरिणामास्रवाभावान्महान् संवरो भवति । एते सर्वेऽपि परीषहाः कर्मोदयजनितास्तद्यथा—

ज्ञानावरणे प्रज्ञाऽज्ञाने, दर्शनमोहान्तराययोरदर्शनालाभौ, चारित्रमोहे मानकषायोदये नाग्न्यनिषद्याऽऽक्रोशयाचनासत्कार-पुरस्काराः, अरतिवेदयोररतिस्त्रीपरीषहौ, वेदनीये क्षुत्पिपासाशीतो-ष्णदंशमशकचर्याशय्यावधरोगतृणस्पर्शमलाः ।

एकस्मिन् जीवे एकस्मिन् काले एकादयः परीषहा आ एकोन-विंशतेर्युगपद्भवन्ति । तद्यथा—शीतोष्णपरीषहयोरेकतरः, शय्या-चर्यानिषद्यानामन्यतम एव भवति । श्रुतज्ञानापेक्षया प्रज्ञाप्रकर्षे सत्यवध्यभावापेक्षयाऽज्ञानोपपत्तेः सहावस्थाविरोधो न भवति ।

मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टि-संयतासंयतप्रमत्तसंयताप्रमत्तसंयतेषु सप्तसु गुणस्थानेषु सर्वे परी-षहाः सन्ति । अदर्शनपरीषहं विनाऽपूर्वकरणे एकविंशतिपरीषहा भवन्ति । अरतिपरीषहमन्तरेण सवेदानिवृत्तौ विंशतिः परीषहाः स्युः । अवेदानिवृत्तौ स्त्रीपरीषहे नष्टे एकोनविंशतिपरीषहा भवेयुः । तस्यैव मानकषायोदयक्षयान्नाग्न्यनिषद्याऽऽक्रोशयाचनासत्कारपुरस्कारा वि-नश्यन्ति । तेषु विनष्टेषु अनिवृत्तिसूक्ष्मसाम्परायोपशान्तकषायक्षीण-कषायेषु चतुर्षु गुणस्थानेषु चतुर्दश परीषहाः सन्ति । क्षीणकषाये प्रज्ञाऽज्ञानाख्यौ विनश्यतः । सयोगिभट्टारकस्य ध्यानानलनिर्दग्ध-घातिकर्मेन्धनस्यानन्ताप्रतिहतज्ञानादिचतुष्टयस्यान्तरायाभावान्निर-न्तरमुपचीयमानशुभपुद्गलसन्ततेर्वेदनीयाख्यं कर्म विद्यमानमपि

प्रक्षीणघातिसहायबल स्वप्रयोजनोत्पान्न प्रत्यसमर्थं, यथा—विषद्रव्य मन्त्रौषधिबलादुपक्षीणमारणशक्तिकमुपयुज्यमान न मारणाय समर्थं, यथा छिन्नमूलतरु कुसुमफलप्रन्ने न भवति, यथोपेक्षावतोऽनिवृत्तिसूक्ष्मसाम्परराययोर्मैथुनपरिग्रहसज्ञा, यथा च परिपूर्णज्ञान एकाग्रचिन्तानिरोधाऽभावेपि कर्मरजोविधूननफलसंभवाद्ध्यानोपचार, तथा क्षुधारोगवधादिवेदनासद्भावपरीषहाभावे वेदनीयकर्मोदयद्रव्यपरीषहसद्भावादेकादश जिने सन्तीत्युपचारो युक्त वेद्यकर्मोदय सद्भावादेकादश जिने सन्ति। घातिकर्मबलसहायरहित वेद्य फलवन्न भवति तेनैकादश जिने सन्ति। एव सति स्यान्नास्ति स्यान्नास्तीति स्याद्वाद उपपन्नो भवति। तथा च शतकस्य प्रदेशबन्धे वेदनीयस्य भागविशेषकारणकथनेऽप्युक्तम्। "जम्हा वेदणीयस्स सुहदुक्खोदयस्स णाणावरणादि उपकरणकरण तम्हा वेदणीयस्सेव सुहदुक्खोदयोदीसदे" इति। तस्माद्वेदनीय घातिकर्मोदय विना फलवन्न भवतीति सिद्धम्।

नरकतिर्यग्मत्यो सर्वे परीषहा, मनुष्यगतावाद्यभगा भवन्ति, देवगतौ घातिकर्मोत्थपरीषहै सह वेदनीयोत्पन्नक्षुत्पिपासावधै सह चतुर्दश भवन्ति। इन्द्रियकायमार्गणयो सर्वे परीषहा सन्ति, वैक्रियकद्वितयस्य देवगतिभगा तिर्यड्मनुष्यापेक्षया द्वाविंशति। शेषयोगाना वेदादिमार्गणाना च स्वकीयगुणस्थानभगा भवन्ति।

तपोवर्णनम्।

रत्नत्रयाविर्भावार्थमिच्छानिरोधस्तपः। अथवा कर्मक्षयार्थं मार्गाविरोधेन तप्यत इति तपः। तद्विविधं, बाह्यमाभ्यन्तरञ्च। अनशनादिबाह्यद्रव्यापेक्षत्वात्परप्रत्ययलक्षणत्वाच्च बाह्यं, तत् षड्विधं, अनशनावमोदर्यवृत्तिपरिसंख्यानरसपरित्यागविविक्तशय्यासनकायक्लेशभेदात्। अभ्यन्तरमपि षड्विधं, प्रायश्चित्तविनयवैयावृत्त्यस्वाध्यायव्युत्सर्गध्यानभेदात्।

तत्राऽनशनं नाम यत्किंचिदृष्टफलं मन्त्रसाधनाद्यनुद्दिश्य क्रियमाणमुपवसनमनशनमित्युच्यते। तत्किमर्थं प्राणेन्द्रियसंयमप्रसिद्धिरागद्वेषाद्युच्छेदबहुकर्मनिर्जरणशुभध्यानागमावाप्त्यर्थं। तद्द्विविधमवधृतानवधृकालभेदात्। तत्रावधृतकालं सकृद्भोजनचतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशपक्षमासर्त्वयनसंवत्सरेष्वशनपानखाद्यस्वाद्यलक्षणचतुर्विधाहारनिवृत्तिः। अनवधृतकालमादेहोपरमात्।

आत्मीयप्रकृत्यौदनस्य चतुर्थभागेनार्द्धेन ग्रासेण वोनाहारनियमोऽवमोदर्यं। अवमोदर्यमिति च तत्किमर्थं निद्राजयार्थं दोषप्रशमनार्थमतिमात्राऽऽहारजातविहितस्वाध्यायभयार्थमुपवासश्रमसमुद्भूतवातपित्तप्रकोपपरिहीयमानसंयमसंरक्षणार्थं च।

स्वकीयतपोविशेषेण रसरुधिरमांसशोषणद्वारेणेन्द्रियसंयमं परिपालयतो भिक्षार्थिनो मुनेरेकागारसप्तवेश्मैकरथ्यार्द्धग्रामदातृजनवेषगृहभाजनभोजनादिविषयसंकल्पो वृत्तिपरिसंख्यानमाशानिवृत्त्यर्थमवगन्तव्यम्।

शरीरेन्द्रियरागादिवृद्धिकरक्षीरदधिघृतगुडतैलादिरसत्यजनं रस परित्याग इत्युच्यते । तत्किमर्थं दुर्दान्तेन्द्रियतेजोहानि संयमो-परोधनिवृत्तिरित्येवमाद्यर्थम् ।

ध्यानाध्ययनविघ्नकरस्त्रीपशुपण्डकादिपरिवर्जितगिरिगुहाकन्दर-पितृवनशून्यागाराऽऽरामोद्यानादिप्रदेशेषु विविक्तेषु जन्तुपीडारहितेषु, संवृतेषु संयतस्य शयनासनं विविक्तशय्यासनं नाम । तत्किमर्थमाबाधात्ययब्रह्मचर्यस्वाध्यायध्यानादिप्रसिद्धयर्थमसभ्यजनदर्शनेन तत्स हवासेन वा जनितत्रिकालविषयरागद्वेषमोहापोहार्थं वा ।

वृक्षमूलाभ्रावकाशाऽऽतापनयोगवीरासनकुक्कुटासनपर्यङ्कार्द्धपर्यङ्क गोदोहनमकरमुखहस्तिशुण्डामृतकशयनैकपार्श्वदण्डधनुःशय्यादिभिः शरीरपरिखेदः कायक्लेश इत्युच्यते । तत्किमर्थं वर्षाशीताऽऽतपविषमसस्थुलाऽऽसनविषमशय्यादिषु शुभध्यानपरिचर्यार्थं दुःखोपनिपात तितिक्षार्थं विषयसुखानभिष्वङ्गार्थं प्रवचनप्रभावनार्थं च कायक्लेशानुष्ठानं क्रियते । इतरथा हि ध्यानप्रवेशकाले सुखोचितः स्यात्, द्वन्द्वोपनिपाते सति समाधानं न स्यात् । एवं षड्विधं बाह्यल-क्षणमुक्तम् ।

उत्तरमाभ्यन्तरमुच्यते । यतोऽन्यैस्तीर्थैरनभ्यस्तं ततोऽस्याऽऽ-भ्यन्तरत्वं, प्रायश्चित्तादितपो हि बाह्यद्रव्यानपेक्षत्वादन्तःकरण या पाराच्चाभ्यन्तरं । तत्र कर्तव्यस्याकरणे वर्जनीयस्यावर्जने यत्पापं सोऽतीचारस्तस्य शोधनं प्रायश्चितं । तत्किमर्थं प्रमाददोषव्युदासो भावप्रसादो नैःशल्यमनवस्थाव्यावृत्तिर्मर्यादात्यागः संयमदार्ढ्यं चतुर्विधाराधनमित्येवमादीनां सिद्धयर्थं प्रायश्चित्तं । तद्दशविधं,

आलोचन, प्रतिक्रमण, तदुभय, विवेक, व्युत्सर्ग, तप, छेद, मूल, परिहार, श्रद्धानमिति । तत्रैकान्तनिषण्णायापरिश्राविणे श्रुतरहस्याय गुरवे प्रसन्नमनसे विधायोभ्योपकरणग्रहणादिषु प्रश्न विनयमन्तरेण प्रवृत्तस्य विदितदेशकालस्य शिष्यस्य सविनयमात्म प्रमादनिवेदनमालोचनमित्युच्यते । तस्य दश दोषा भवन्ति, आक म्पित, अनुमापित, यद्दृष्ट, बादर, सूक्ष्म, छन्न, शब्दाऽऽकुलित, बहुजन, अव्यक्त, तत्सेवितमिति । तत्रोपकरणेषु दत्तेषु प्रायश्चित्त मे लघु कुर्वीतेति विचिन्त्य भयदानं प्रथम आकम्पितदोष । प्रकृत्या पित्ताधिकोऽस्मि दुर्बलोऽस्मि ग्लानोऽस्मि नाऽलमहम् उपवासादिक कर्त्तुं यदि लघु दीयेत तदोषनिवेदन करिष्य इति वचन द्वितीयोऽनुमापितदोष । अन्यादृष्टदोषगूहन कृत्वा दृष्टदोषनिवेदन मायाचारस्तृतीयो यद्दृष्टदोष । आल स्यात्प्रमादाज्ञानाद्वाऽल्पापराधावबोधनिरुत्सुकस्य स्थूलदोषप्रतिपादन तुर्यो बादरदोष । महादुश्चरप्रायश्चित्तभयाद्वाऽहो सूक्ष्मदोषपरि हारकोऽयमिति स्वगुणाख्यापनचिकीर्षया वा महादोषसंवरण कृत्वा तनुप्रमादाचारनिवेदन पचम सूक्ष्मदोष । ईदृशे व्रतातीचारे सति नु किं स्यात्प्रायश्चित्तमित्युपायेन गुरूपासना षष्ठश्छन्नदोष । पाक्षिक चातुर्मासिकसावत्सरिकेषु कर्मसु महति यतिसमवाय आलोचन शब्दाकुले पूर्वदोषकथन सप्तम शब्दाकुलितदोष । गुरूपपादित प्रायश्चित्त कि मिद युक्तमागमे स्यान्नवेति यावल्लघु प्रतिपादयति तावद्वा शङ्कमानस्याऽन्यसाधुपरिप्रश्नोऽष्टमो बहुजनदोष । यत्किंचित्प्रयो जनमुद्दिश्याऽऽत्मना समानायैव प्रमादाचरितमावेद्य महदपि गृहीत

प्रायश्चित्तं न फलकरमिति नवमोऽव्यक्तदोषः । अस्यापराधेन समातीचारः समानस्तमयमेव वेत्यस्मै यद्दत्तं तदेव मे युक्तं लघु कर्त्तव्यमिति स्वदुश्चरितसंवरणं दशमस्तत्सेवितदोषः । आत्मन्य पराधं चिरमवस्थाप्य निकृतिभावमन्तरेण बालवदनुबुद्धेर्दोषानि वेदयतो न ते दोषा भवन्त्यन्यच्च सयतालोचनमेकान्ते द्विविषय मिष्टं, सयतिकाऽऽलोचनं प्रकाशे सपाश्रयमिष्टं, लघ्वनापरपरिमवादि गणनया निवेद्यातीचारं न शोधयेत्परीक्षिताऽऽयव्ययोऽधमर्णवद् वसीदति । महदपि तपःकर्मानालोचनपूर्वकं नाभिप्रेतफलप्रदं साम देहगतौषधवत् । कृताऽऽलोचनोऽपि गुरुमतं प्रायश्चित्तमकुर्वाणो विनिश्चितमात्रनुष्ठानशून्यसाऽव्ययवन्महतीं शाश्वतीं च सपदं न प्राप्नोति । कृतालोचनचित्तगतं प्रायश्चित्तं परिमृष्टदर्पणगतरूपवत्परिभ्राजते ।

आन्धितानां योगानां धर्मकथादिव्याक्षेपहेतुसन्निधानेन विस्मरणे सत्यालोचनं पुनरनुष्ठाय कस्य मवेगनिर्वेदपरस्य गुरुविरहितस्या स्यापराधस्य पुनर्न करोमि मिथ्या मे दुष्कृतमित्येवमादिभिर्दोषा न्निवर्त्तनं प्रतिक्रमणं ।

किंचित्कर्मोऽऽलोचनमात्रादेव शुद्ध्यत्यपरं प्रतिक्रमणेनेतरं दुःस्वप्नादिः तदुभयसमर्पणे शुद्धिमुपयाति । आलोचनप्रतिक्रमणपूर्वं गुरुणाऽभ्यनुज्ञातं शिष्येणैव कर्तव्यं, तदुभयं पुनर्गुरुणैवानुष्ठेयम् ।

ससक्तेषु द्रव्यक्षेत्रान्नपानोपकरणादिषु दोषान्निवर्त्तयितुमलभमा नस्य तद्व्यादिविभजनं विवेकः । अथ वा शक्त्यनवगूहनेन प्रय त्नेन परिहरतः कुतश्चित्कारणादप्रासुकग्रहणग्राहणयोः प्रासुकस्या पि प्रत्याख्यातस्य विस्मरणात्प्रतिगृहे च स्मृत्वा पुनस्तदुत्सर्जनं विवेकः ।

दुःस्वप्नदुश्चिन्तनमलोत्सर्जनाऽऽगमातीचारनदीमहाटवीरणादिभिर-न्यैश्चाप्यतीचारे सति ध्यानमवलम्ब्य कायमुत्सृज्यान्तर्मुहूर्तदिवस-पक्षमासादिकालावस्थानं व्युत्सर्ग इत्युच्यते ।

सत्त्वादिगुणालंकृतेन कृतापराधेनोपवासैकस्थानाचाम्लनिर्वि-कृत्यादिभिः क्रियमाणं तप इत्युच्यते । भयोन्मादत्वरणविस्मरणान-वबोधाशक्तिव्यसनादिभिर्महाव्रतातीचारे सत्यनन्तरोक्तषड्विधप्राय-श्चित्तं भवति । चिरप्रव्रजितस्य सहजबलस्य स्वभावशूरस्य गर्वितस्य कृतदोषस्य दिवसमासादिभागेन प्रव्रजनं छित्वा ऽवलका-लादिनाऽवस्थानं छेदो नाम ।

पार्श्वस्थादीनां मूलं प्रायश्चित्तं, तद्यथा—पार्श्वस्थः कुशीलः, ससक्तः, अवसन्नः, मृगचारित्रः इति । तत्र यो वसतिषु प्रतिबद्धः उपकरणोपजीवी च श्रमणानां पार्श्वे तिष्ठतीति पार्श्वस्थः । क्रोधादि-कषायकलुषितात्मा व्रतगुणशीलैः परिहीणः संघस्यानयकारी कुशीलः । मन्त्रवैद्यकज्योतिष्कोपजीवी राजादिसेवकः ससक्तः । जिनवचनानभिज्ञो मुक्तचारित्रभारो ज्ञानाचरणभ्रष्टः करणालसोऽव-सन्नः । त्यक्तगुरुकुल एकाकित्वेन स्वच्छन्दविहारी जिनवचनदूषको मृगचारित्रः स्वच्छन्द इति वा । एते पञ्च श्रमणा जिनधर्मबाह्याः । एवमुक्तपार्श्वस्थादिपंचविधोन्मार्गस्थितस्यापरिमितापराधस्य सर्वं प-र्यायमपहाय पुनर्दीक्षादानं मूलमित्युच्यते ।

परिहारोऽनुपस्थानपारंचिकभेदेन द्विविधः । तत्राऽनुपस्थानं निजपरगणभेदाद्द्विविधं । प्रमादादन्यमुनिसंबंधिनमृषिं छात्रं गृहस्थं वा परपाखंडिप्रतिबद्धचेतनाचेतनद्रव्यं वा परस्त्रियं वा

स्तेनयतो मुनीन् प्रहरतो वाऽन्यदप्येवमादिविरुद्धाचरितमाचरतो नवदशपूर्वधरस्यादित्रिकसंहननस्य जितपरीषहस्य दृढधर्मिणो धीरस्य भवभीतस्य निजगुणानुपस्थापनं प्रायश्चित्तं भवति। तेन ऋष्या-श्रमाद्द्वात्रिंशद्दण्डान्तरं विहितविहारेण बालमुनीनामपि वंदमानेन प्रति-वन्दनाविरहितेन गुरुणा सहाऽऽलोचयता शेषजनेषु कृतमौनव्रतेन विधृतपराङ्मुखपिच्छेन जघन्यतः पंचपंचोपवासा उत्कृष्टतः षण्मा-सोपवासाः कर्त्तव्याः, उभयमप्याद्वादशवर्षादिति। दर्पादनन्तरोक्ता-न्दोषानाचरतः परगणोपस्थापनं प्रायश्चित्तं भवतीति। स सापराधः स्वगणाचार्येण परगणाचार्यं प्रति प्रहेतव्यः, सोऽप्याचार्यस्तस्यालो-चनमाकर्ण्य प्रायश्चित्तमदत्त्वाऽऽचार्यान्तरं प्रस्थापयति, सप्तमं यावत् पश्चिमश्च प्रथमाऽऽलोचनाऽऽचार्यं प्रति प्रस्थापयति, स एव पूर्वः पूर्वोक्तप्रायश्चित्तेनैनमाचारयति।

परिहारस्य प्रथमभेदो द्विविधो गतः। पारंचिकमुच्यते, तीर्थ-करगणधरगणिप्रवचनसंघाद्यासादनकारकस्य नरेन्द्रविरुद्धाचरितस्य राजानमभिमतामात्यादीनां दत्तदीक्षस्य नृपकुलवनितासेवितस्यैवमाद्य-न्यैर्दोषैश्च धर्मदूषकस्य पारंचिकं प्रायश्चित्तं भवति। चातुर्वर्ण्य-श्रमणाः संघं संभूय तमाहूय 'एष महापातकी समयबाह्यो न वंद्य' इति घोषयित्वा दत्त्वाऽनुपस्थानं प्रायश्चित्तं देशान्निर्घाटयन्ति।

मिथ्यात्वं गत्वा स्थितस्य पुनरपि गृहीतमहाव्रतस्याऽऽप्ताऽऽ-गमपदार्थानां श्रद्धानमेव प्रायश्चित्तं, तदेतद्दशविधं, देशकालशक्तिसं-यमाद्यविरोधेनाल्पानल्पापराधानुरूपं दोषप्रशमनं चिकित्सितवद्विधेयं। जीवस्याऽसंख्येयलोकमात्रपरिणामाः परिणामविकल्पा अपराधाश्च

तावत एव न तेषा तावद्विकल्प प्रायश्चित्तमस्ति व्यवहारनयापेक्षया पिंडीकृत्य प्रायश्चित्तविधानमुक्तम् ।

कषायेन्द्रियविनयन विनय, अथवा रत्नत्रयस्य तद्वता च नीचैर्वृत्तिर्विनय, स चतुःप्रकार । ज्ञानविनयो दर्शनविनयश्चारित्रविनय उपचारविनयश्चेति । तत्राऽनालस्येन शुद्धमनसा देशकालादिविशुद्धिविधानविचक्षणेन सबहुमानेन यथाशक्ति निषेव्यमाणो मोक्षार्थ ज्ञानग्रहणाभ्यासस्मरणादिर्ज्ञानविनयः । सामायिकादौ लोकबिन्दुसारपर्यन्ते श्रुतसमुद्रे ये यथा भगवद्भिरुपदिष्टाः पदार्थास्तेषां तथा श्रद्धाने निःशङ्कितत्वादिलक्षणोपेतता दर्शनविनय । ज्ञानदर्शनचारित्रतपोवीर्यवतो दुश्चरचरणश्रमणानन्तरमुद्भिन्नरोमाञ्चाभिव्यज्यमानान्तर्भक्ते पर प्रसादमस्तकाञ्जलिकरणादिभिर्भावयतश्चानुष्ठातृत्व चारित्रविनय । उपचारविनयो द्विविध, प्रत्यक्ष परोक्ष इति । तत्राऽऽचार्योपाध्यायस्थविरप्रवर्तकगणधरादिषु पूजनीयेष्वभ्युत्थानमभिगमनमञ्जलिकरण वन्दनाऽनुगमन रत्नत्रयबहुमान सर्वकालयोग्यानुरूपक्रियाऽनुलोमता सुनिगृहीतनिदेशता सुशीलयोगता धर्मानुरूपकथाकथनश्रवणभक्तिताऽर्हदायतनगुरुभक्तितादोषवर्जनेन गुणवृद्धसेवाऽभिलाषाऽनुवर्तन पूजन। यदुक्त—"गुरुस्थविरादिभिर्नान्यथा तदित्यनिशं भावन समेष्वनुत्सेको हीनेष्वपरिभव जातिकुलधनैश्वर्यरूपविज्ञानबललाभर्द्धिषु निरभिमानता सर्वत्र क्षमापरता मितहितदेशकालाऽनुगतवचनता कार्याकार्यसेव्यासेव्यवाच्यावाच्यज्ञातृता इत्येवमादिभिरात्मानुरूप प्रत्यक्षोपचारविनय ।" परोक्षोपचारविनय उच्यते, परोक्षेष्वप्याचार्यादिष्वञ्जलिक्रियागुण-

सङ्कीर्त्तनानुस्मरणाऽऽज्ञानुष्ठायित्वादि कायवाङ्मनोभिरवगन्तव्य, रागप्रहसनविस्मरणैरपि न कस्याऽपि पृष्ठमांसभक्षणं करणीयमेव-मादि परोक्षोपचारविनयः प्रत्येतव्यः । मन्त्रौषधोपकरणयश-सत्कारलाभाद्यनपेक्षितचित्तेन परमार्थनिस्पृहमनिनैहलौकिकफलनिरु-त्सुकेन धर्मसंपत्काङ्क्षिणा ज्ञानलाभाऽऽचारविशुद्धिसम्यगाराधनादि-सिद्ध्यर्थं विनयभावनं कर्त्तव्यम् । ततश्चापवर्गद्वारं निरर्गलम् ।

वैयावृत्त्यमुच्यते । कायपीडादुष्परिणामव्युदासार्थं कायचेष्टया द्रव्यान्तरेणोपदेशेन च व्यापृतस्य यत्कर्म तद्वैयावृत्त्यम् । तद्दशविधं, आचार्योपाध्यायतपस्विशैक्ष्यग्लानगणकुलसंघसाधुमनोज्ञवैयावृत्त्यभेदे-न । यस्मात् सम्यग्ज्ञानादिपञ्चाचाराधारादाहृत्य व्रतानि स्वर्गापव-र्गसुखसंपत्सुखबीजानि भव्या आत्महितार्थमाचरन्ति स आचार्यः । विनयेनोपेत्य यस्माद्व्रतशीलभावनाऽधिष्ठानादागमं श्रुताभिधानमधी-यते स उपाध्यायः । आचाम्लवर्द्धनसर्वतोभद्रसिंहनिष्क्रीडितशात-कुम्भमन्दरपंक्तिविमानपंक्तिनन्दीश्वरपंक्तिजिनगुणसंपत्तिश्रुतज्ञानचन्द्र-कावलिमुक्तावलिमृदङ्गमध्ययवमध्यधर्मचक्रवालत्रैलोक्यसारादिमहोपवा-सानुष्ठायी तपस्वी । श्रुतज्ञानशिक्षणपरोऽनुपरतव्रतभावनानिपुण-शैक्षः । रुजादिभिः क्लिष्टशरीरो ग्लानः । स्थविराणां सन्ततिर्गणः । दीक्षकस्याऽऽचार्यस्य शिष्यस्याऽऽम्नायः कुलम् । चातुर्वर्ण्यश्रमणनि-वहः संघः । चिरकालभावितप्रव्रज्यागुणः साधुः । अभिरूपो मनोज्ञः, आचार्याणां संमतो वा दीक्षाभिमुखो वा मनोज्ञः, अथ वा विद्वान् वाग्मी महाकुलीन इति यो लोकस्य संमतः स मनोज्ञस्तस्य

१ कम्पृष्ठ ।

ग्रहण प्रवचनस्य लोके गौरवोत्पादनहेतुत्वादसयतसम्यग्दृष्टिर्वा सत्कारोपेतरूपत्वान्मनोज्ञ । आचार्यादीना व्याधिपरीषहमिथ्यात्वाद्युपनिपाते सत्यप्रत्युपकाराशया प्रासुकौषधभुक्तिपानाऽऽश्रयपीठफलकसस्तरादिभिर्धर्मोपकरणैस्तत्प्रतीकार सम्यक्त्वप्रत्यवस्थापनमित्येवमादि वैयावृत्त्य । बाह्यस्यापधभुक्तिपानादेरसभवे स्वकायेन श्लेष्मसिंघाणकान्तर्मलाद्यपकर्षणादि तदानुकूल्यानुष्ठान च वैयावृत्त्यमिति कथ्यते, तत्पुन किमर्थं समाध्याधान विचिकित्साऽभाव प्रवचनवात्सल्य सनाथता चेत्येवमाद्यर्थ ।

स्वाध्यायो भण्यते । स्वस्मै हितोऽध्याय स्वाध्याय, स च वाचनापृच्छनाऽनुप्रेक्षाऽऽम्नायधर्मोपदेशभेदेन पचविध । तत्र निरपेक्षात्मना मुमुक्षुणा विदितवेदितव्येन निरवद्यस्य ग्रथस्यार्थस्य तदुभयस्य वा पात्र प्रति प्रतिपादन वाचनेत्युच्यते । आत्मोन्नतिप्रकटनार्थं पराभिसधनार्थमुपहासस्सघर्षप्रहसनादिवर्जित सशयच्छेदाय निश्चितबलाधानाय वा ग्रन्थस्यार्थस्य तदुभयस्य पर प्रति पर्यनुयोग पृच्छना । अधिगतपदार्थप्रक्रियस्य तप्ताय पिंडवदर्पितचेतसो मनसाऽभ्यासोऽनुप्रेक्षा । व्रतिनो विदितसमाचारस्यैहलौकिकफलनिरपेक्षस्य द्रुतविलम्बितपदाक्षरच्युतादिघोषदोषविशुद्ध परिवर्त्तनमाम्नाय । दृष्टप्रयोजनपरित्यागादुन्मार्गनिवर्त्तनार्थं सन्देहव्यावर्तनार्थमपूर्वपदार्थप्रकाशनार्थं धर्मकथाद्यनुष्ठान धर्मोपदेश । किमर्थोऽय स्वाध्याय, प्रज्ञातिशय प्रशस्ताध्यवसाय, प्रवचनस्थिति, सशयोच्छेद, परवादिशकाऽभाव, प्रभावना, परमसवेग, तपोवृद्धि, अतीचारविशुद्धि, कषायेन्द्रियजय, परमोपाय, इत्येवमाद्यर्थ स्वाध्यायोऽनुष्ठेय ।

कायोत्सर्ग उच्यते । द्विविधानां बाह्याभ्यन्तराणां बन्धहेतूनां दोषाणामुत्तमस्त्यागो व्युत्सर्गः । आत्मनाऽनुपात्तस्यैकत्वमनापन्नस्याहारादेस्त्यागो बाह्योपधिव्युत्सर्गः । क्रोधमानमायालोभमिथ्यात्वहास्यरत्यरतिशोकभयादिदोषनिवृत्तिराभ्यन्तरोपधिव्युत्सर्गः, कायत्यागश्चाऽभ्यन्तरोपधिव्युत्सर्गः । स द्विविधः । यावज्जीवं, नियतकालश्चेति । तत्र यावज्जीवं त्रिविधः । भक्तप्रत्याख्यानेंगिनीमरणप्रायोपगमनभेदात् । तत्र भक्तप्रत्याख्यानं जघन्येनान्तर्मुहूर्तमुत्कृष्टेन द्वादशवर्षाणि, अन्तरो मध्यम उभयोपकारसापेक्षं भक्तप्रत्याख्यानमरणं । परप्रतीकारनिरपेक्षमात्मोपकारसापेक्षमिंगिनीमरण । उभयोपकारनिरपेक्षं प्रायोपगमनं । नियतकालो द्विविधः, नित्यनैमित्तिकभेदेन । नित्य आवश्यकादयः । नैमित्तिकः पार्वणी क्रिया निषद्याक्रियादयश्च । क्रियाकरणे वन्दनायाः कायोत्सर्गस्य च द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशद्दोषा भवन्ति । तत्र वन्दनाया अनादृतं, स्तब्धं, प्रविष्टं, परपीडितं, दोलायितं, उन्मत्तरं, कच्छपरिंगित, मत्स्योद्वर्तनं, मनोदुष्टं, वेदिकाबद्धं, भेभ्यत्वं, भीवित, ऋद्धिगौरवं, दोपगौरवं, स्तेनितं, प्रत्यनीकं, क्रोधादिशल्य, तर्जितं, शद्धितं, हेलितं, त्रिवलितं, कुचितं, आचार्यादिदर्शनं, अदृष्टं, संघकरमोचनं, आलब्धं, अनालब्धं, हीनं, अधिकं, घर्घरं, मुखलिंतामिति द्वात्रिंशद्दोषा भवन्ति । व्युत्सृष्टबाहुयुगले चतुरंगुलान्तरितसमपादे सर्वाङ्गचलनरहिते कायोत्सर्गेऽपि दोषाः स्युः । घोटकपाद, लतावक्रं, स्तम्भावष्टंभं, कुड्याश्रितं, मालिकोद्वहनं, शबरीगुह्यगूहनं, शृंखलितं, लंबितं, उत्तरितं, स्तनदृष्टिः, काकाऽलोकनं, खलीनितं, युगकन्धरं,

चपित्थमुष्टि, शीर्षप्रकंपित, मूकसंज्ञा, अंगुलिचालन, भ्रूक्षेप, उन्मत्त, पिशाच, अष्टदिगवलोकन, ग्रीवोन्नमन, ग्रीवावनमन, निष्ठीवन, अंगस्पर्शनामिति द्वात्रिंशद्दोषा भवन्ति।

क्रिया कुर्वाणो वीर्यागूहनमकृत्वा शक्त्यनुरूपं स्थितेनाशक्तः सन्पर्यङ्कासनेन वा त्रिकरणशुद्ध्या संपुटीकृतकरः क्रियाविज्ञापनपूर्वकं सामायिकदण्डकमुच्चारयेत्, तदावर्त्तत्रयं यथाजातं शिरोन्नमनमेकं भवति, अनेन प्रकारेण सामायिकदण्डकसमाप्तावपि प्रवर्त्त्य यथोक्तकालं जिनगुणानुस्मरणसहितं कायव्युत्सर्गं कृत्वा द्वितीयदण्डकस्यादावन्ते च तथैव प्रवर्त्तनं, एवमेकैकस्य कायोत्सर्गस्य द्वादशावर्त्ताश्चत्वारि शिरोवनमनानि भवन्ति। अथवैकस्मिन् प्रदक्षिणीकरणे चैत्यादीनामभिमुखीभूतस्याऽऽवर्तत्रयैकावनमने कृते चतसृष्वपि दिक्षु द्वादशावर्त्ताश्चतस्रः शिरावनतयो भवन्ति। आवर्त्तानां शिरःप्रणतीनामुक्तप्रमाणादाधिक्यमिति न दोषाय। उक्तं च—

> दुओणदं जहाजादं बारसावत्तमेव च।
> चदुस्सिरं तिसुद्धिं च किदियम्मं पउंजदे॥

षड्यमाणक्रियाणां कालनियम उच्यते। दैवसिकस्य नियमस्याष्टोत्तरशतं, रात्रिकस्य तदर्द्धं, पाक्षिकस्य त्रिशतं, चातुर्मासिकस्य चतुःशतं, सांवत्सरिकस्य पंचशतं, उच्छ्वासानामेष पंचानां नियमानां कायोत्सर्गस्य प्रमाणं। अहिंसादिपंचनियमानामन्यतमस्यातीचारे सत्येकैकस्याष्टोत्तरशतं, गोचारस्य ग्रामान्तरगमनस्याऽर्हच्छ्रमणनिषद्यानामुच्चारप्रस्रवणयोश्च पंचविंशतिः, ग्रंथप्रारंभे परिसमाप्तौ च स्वाध्याये वन्दनायां प्रणिधाने च सप्तविंशतिः। एवमुक्तो

च्छ्वासप्रमाणेन कायोत्सर्गं कृत्वा अनुत्सुकः सन् किंचित्कालं धर्म्यं शुक्लं च ध्यायेत् । नामस्थापनाद्रव्यभावसन्निधानं पुण्यपापास्रवहेतु रत चैत्य चैत्यालयो गुरवो निषद्यास्थानादयश्च सम्यग्दृष्टीनां क्रियार्हा भवन्ति । अचेतनात्मका व्यपगतदानबुद्धयः कल्पवृक्षचिन्तामणयो यथा च देहिनां पुण्यानुरूपेणाभिलषितार्थप्रदायिनस्तथा जिनबिंबानि भव्यजनभक्त्यनुरूपेण गीर्वाणनिर्वाणपदप्रदायीनि गारुडमुद्रया यथा गरलापहरणं तथा चैत्यालोकनमात्रेणैव दुरितापहरणं भवत्यतश्चैत्यस्य तदाश्रयचैत्यालयस्याऽपि वन्दना कार्या ऐहिकार्थे निरपेक्षाः परानुग्रहबुद्धयोऽकारणबन्धवो मोक्षपरिभ्रष्टजनमार्गोपदेशकाः प्रत्यक्षनिस्तारकाश्च ततस्तेभ्यः सकाशात्सम्यक्त्वज्ञानाऽऽनमणुव्रतं महाव्रतं प्रथमो तपश्च भवति ।

तेन गुरुणा पुण्यपुरुषोचितनिरवद्यनिषद्यास्थानादीनामुच्यते क्रियाविधानं । परायत्तस्य मनः क्रिया कुर्वाणस्य कर्मक्षयो न घटते, तस्मादात्माधीनः सन् चैत्यादीन् प्रतिवन्दनार्थं गत्वा धौतपादस्त्रिःप्रदक्षिणीकृत्येर्यापथकायोत्सर्गं कृत्वा प्रथममुपविश्याऽऽलोच्य चैत्यभक्तिकायोत्सर्गं करोमीति विज्ञाप्योत्थाय जिनेन्द्रचन्द्रदर्शनमानाजिनयनचन्द्रकान्तोपलविगलदानन्दाश्रुजलधारापूरपरिप्लावितपक्ष्मपुटोऽनादिभवदुर्लभभगवदर्हत्परमेश्वरपरमभट्टारकप्रतिबिंबदर्शनजनितहर्षोत्कर्षपुलकिततनुरतिभक्तिभरावनतमस्तकन्यस्तहस्तकुशेशयकुड्मलो दण्डकद्वयस्यादावन्ते च प्राक्तनक्रमेण प्रवृत्य चैत्यस्तवनेन त्रिः परीत्य द्वितीयवारेऽप्युपविश्याऽऽलोच्य पञ्चगुरुभक्तिकायोत्सर्गं करोमीति विज्ञाप्योत्थाय पञ्च परमेष्ठिनः स्तुत्वा तृतीयवारेऽप्युपवि-

योगशान्तिभक्तयः । निष्क्रमणे सिद्धचारित्रयोगशांतिभक्तयो भवन्ति प्रदक्षिणीकरणं योगभक्त्या । ज्ञानोत्पत्तौ सिद्धश्रुतचरणयोगशान्तिभक्तयो योगभक्त्या प्रदक्षिणीकरणं । जिननिर्वाणक्षेत्रे सिद्धश्रुतचारित्रयोगपरिनिर्वाणशान्तिभक्तयो निर्वाणभक्त्या प्रदक्षिणीकरणं । श्रीवर्द्धमानजिननिर्वाणदिने सिद्धनिर्वाणपंचगुरुशान्तिभक्तय. निर्वाणभक्त्या प्रदक्षिणा । सामान्यर्षौ मृते शरीरस्य निषद्यकास्थानस्य च सिद्धयोगशान्तिभक्तयः । सिद्धान्तवेदिनां साधूनां सिद्धश्रुतयोगशान्तिभक्तयः । उत्तरयोगिनां सिद्धचारित्रयोगशान्तिभक्तयः । सैद्धान्तोत्तरयोगिनां सिद्धचारित्रयोगशान्तिभक्तयः । आचार्यस्य सिद्धयोगाचार्यशान्तिभक्तयः । सैद्धान्ताचार्यस्य सिद्धश्रुतायोगाचार्यशान्तिभक्तयः । उत्तरयोगिनामाचार्याणां सिद्धचारित्रयोगाचार्यशान्तिभक्तयः । उत्तरयोगिनः सैद्धान्ताचार्यस्य सिद्धश्रुतयोगाचार्यशान्तिभक्तयः । अनंतरोक्ता अष्टौ क्रियाः शरीरस्य निषद्यास्थानस्य च । श्रुतपंचम्यां सिद्धश्रुतभक्तिपूर्विकां वाचनां गृहीत्वा तदनु स्वाध्यायं गृह्णतः श्रुतभक्तिमाचार्यभक्तिं च कृत्वा गृहीतस्वाध्यायाः कृतश्रुतभक्तयः स्वाध्यायं निष्ठाप्य समाप्तौ शान्तिभक्तिं कुर्युः । संन्यासप्रारंभे सिद्धश्रुतभक्ती कृत्वा गृहीतवाचनाः कृतश्रुतसूरिभक्तयः । स्वाध्यायं गृहीत्वा श्रुतभक्तौ स्वाध्यायं निष्ठापयेयुः । वाचनानिष्ठापनेऽपीमां क्रियां कृत्वा समाप्तौ शान्तिभक्तिं कुर्वन्तु । संन्यासस्थितस्य स्वाध्यायग्रहणे महाश्रुतसूरिभक्ती कृत्वा गृहीतस्वाध्याया महाश्रुतभक्तौ निष्ठापयन्तु । दैवसिकरात्रिगोचारीप्रतिक्रमणे सिद्ध-

प्रतिक्रमणानिष्ठितकरणचतुर्विंशतितीर्थंकरभक्तीर्नियमेन कुर्यात्। योगग्रहणे मोक्षे च योगभक्तिः। पाक्षिकचातुर्मासिकसांवत्सरिकप्रतिक्रमणे सिद्धचारित्रप्रतिक्रमणानिष्ठितकरणचतुर्विंशतितीर्थंकरभक्तिचारित्रालोचनागुरुभक्त्य बृहदालोचना गुरुभक्तिर्लघीयसी आचार्यभक्तिश्च करणीया। शेषप्रतिक्रमणे चारित्रालोचनाबृहदालोचनागुरुभक्तिं विना शेषाः कर्तव्याः। दीक्षाग्रहणे लुंचने च सिद्धयोगभक्ती कृत्वा लुंचनावसाने सिद्धभक्तिः करणीया। सिद्धयोगभक्ती कृत्वा प्रत्याख्यानं गृहीत्वाऽऽचार्यभक्तिं कृत्वाचार्यान्वन्दतां सिद्धभक्तिं कृत्वा प्रत्याख्यानं मोचयेत्। श्रुतभक्तिमाचार्यभक्तिं च कृत्वा गृहीतस्वाध्यायस्तन्निष्ठापने श्रुतभक्तिं करोतु। मङ्गलगोचरमध्याह्ने सिद्धचैत्यपंचगुरुशान्तिभक्तिं कुर्यात्। मंगलगोचरप्रत्याख्यानो महासिद्धयोगभक्ती कृत्वा गृहीतप्रत्याख्यान आचार्यशान्तिभक्ती कुर्यात्। वर्षाकाले योगग्रहणे निष्ठापने च सिद्धयोगपंचचैत्यगुरुभक्तयः कार्याः, चैत्यभक्त्या प्रदक्षिणीकुर्वन् 'सालोचनव्युत्सर्गी चतसृषु दिक्षु कुर्यात्। सिद्धान्तवाचनाग्रहणे सिद्धश्रुतभक्ती कृत्वा तदनुश्रुताचार्यभक्तिं कृत्वा गृहीतस्वाध्यायस्तन्निष्ठापने श्रुतशान्तिभक्ती करोतु। सिद्धान्तस्यार्थाधिकाराणां समासावेकैकं कायोत्सर्गं कुर्यात्। अर्थाधिकाराणां सुबहुमान्यत्वात्तेषामादौ सिद्धश्रुतसूरिभक्ती कृत्वा समासावप्येतेन क्रमेण प्रवर्तिते सति षट् कायोत्सर्गा भवन्ति। गुरूणामनुज्ञया ज्ञानविज्ञानवैराग्यसम्पन्नो विनीतो धर्मशीलः स्थिरश्च भूत्वाऽऽचार्यपदव्या योग्यः साधुर्गुरुसमक्षे सिद्धाचार्यभक्तिं कृत्वाऽऽचार्यपदवीं गृहीत्वा शान्तिभक्तिं कुर्यात्। एव-

मे नोत्पद्यत इति चिन्ताप्रबन्ध, सकल्पस्तस्याध्यवसान तीव्रकषायानुरञ्जनं, एतदमनोज्ञमप्रयोगस्यानुत्पत्तिसङ्कल्पाध्यवसान प्रथमार्त्त। एतद्दु खसाधनसद्भावे तस्य विनाशवाञ्छोत्पन्नविनाशसकल्पाध्यवसान द्वितीयार्त्त। मनोज्ञ नाम धनधान्यहिरण्यसुवर्णवस्तुवाहनशयनाऽऽसनस्रक्चन्दनवनितादिसुखसाधन मे स्यादिति गर्द्धन। मनोज्ञविप्रयोगस्योत्पत्तिसकल्पाध्यवसान तृतीयार्त्त। सुखसाधनसद्भावे तेन विप्रयोगो मे न स्यादिति सकल्प उत्पन्नविनाशसकल्पाध्यवसान चतुर्थार्त्त। एतच्चतुर्विधार्त्तध्यान कृष्णनीलकापोतलेश्याबलाधान प्रमादाधिष्ठान। प्रागप्रमत्ताच्चतुर्गुणस्थानभूमिकमन्तर्मुहूर्तकालमत पर दुर्धरत्वात् क्षायोपशमिकभावपरोक्षज्ञानत्वात्तिर्यग्गतिफलसवर्त्तनीयमिति।

रौद्र च बाह्याऽऽध्यात्मिकभेदेन द्विविध। तत्र परानुमेय बाह्य परुषनिष्ठुराऽऽक्रोशननिर्भर्त्सनबन्धनतर्जनताडनपीडनपरदारातिक्रमणादिलक्षण। स्वसवेद्यमाध्यात्मिक तच्च हिंसानन्दमृषानन्दस्तेयानन्दविषयसरक्षणानन्दभेदाच्चतुर्विध। तीव्रकषायानुरञ्जन हिंसानन्द प्रथमरौद्र। स्वबुद्धिविकल्पितयुक्तिभि परेषा श्रद्धेयरूपाभि परवचनं प्रतिमृषाकथने सकल्पाध्यवसान मृषानन्द द्वितीयरौद्र। हठात्कारेण प्रमादप्रतीक्षया वा परस्वापहरण प्रति सकल्पाध्यवसान तृतीय रौद्र। चेतनाचेतनलक्षणे स्वपरिग्रहे ममैवेद स्वमहमेवास्य स्वामीत्यभिनिवेशात्तदपहारकव्यापादनेन सरक्षण प्रति सकलाध्यवसान सरक्षणानन्द चतुर्थं रौद्र। चतुष्टयमपीदमिति कृष्णनीलकापोतले-

१ स्व धनम्।

स्यानलाघान प्रमादाधिष्ठान । प्राक्प्रमत्तात्पचगुणस्थानभूमिकमन्तर्मुहूर्तकालमत पर दुर्धरत्वात् क्षायोपशमिकभाव परोक्षज्ञानत्वादौदयिकभाव वा भावलेश्याकषायप्राधान्यान्नरकगतिफलसवर्तनीयमिति ।

उभयमप्येतदपध्यान परिहरन्नपवर्गकामो भिक्षु परीषहबाधासहिष्णु. शक्तिमदुत्तमसहननान्वित प्रशस्तध्यानप्रवणो गिरिगुहादरीकन्दरतरुकोटरसरित्पुलिनपितृवनजीर्णोद्यानशून्यगृहादीनामन्यतमस्मिन् प्रदेशे व्यालपशुमृगपण्ढकमनुष्यादीनामगोचरे तन्नत्यागतुकजन्तुभि परिवर्जितेऽत्युष्णातिशीतातिवातातिवर्षातपरहिते समन्तादिन्द्रियमनोविक्षेपहेतुनिराकरणभूते शुचावनुकूलस्पर्शिनि भूमितले यथासुखमुपविष्टो बद्धपर्यङ्कासन स्वाङ्के वामपाणितलस्योपरि दक्षिणपाणितलमुत्तान निधाय नेत्रे नात्युन्मीलयन्नातिमीलयन् दन्तैर्दन्ताग्राणि सदधान प्राणापानप्रचारास्यतानिग्रहे तीव्रदु खाकुलचेतस एकाकारपरिणामो न जायते, ततो मन्दमन्दप्राणापानप्रचार स्यादेव द्रव्यक्षेत्रकालभावशुद्धिसयुतस्तत्प्रतिपक्षदोषवर्जित परमयोगी ससारलतामूलोच्छेदनहेतुभूत प्रशस्तध्यान ध्यायेत् ।

षपरिवर्जनपरस्य मन्दतरकषायानुरञ्जितस्य म यवरपुण्डरीकस्य भवति । तत्रापायविचय नामानाद्यजवभवे यथेष्टचारिणो जीवस्य मनोवाकायप्रवृत्तिविशेषोपार्जितपापानां परिवर्जनं तत्कथ नाम मे स्यादिति सङ्कल्पश्रिताप्रबन्ध प्रथमधर्म्यं । उपायविचय प्रशस्तमनोवाक्कायप्रवृत्तिविशेषोऽवश्य. कथ मे स्यादिति सङ्कल्पो द्वितीयधर्म्यं । जीवविचय जीव उपयोगलक्षणो द्रव्यार्थादनाद्यनन्तोऽसङ्ख्येयप्रदेशः स्वकृतशुभाशुभकर्मफलोपभोगी गुणवानात्मोपात्तदेहमात्र प्रदेशसंहरणविसर्पणधर्मा सूक्ष्मोऽव्याघात उर्द्ध्वगतिस्वभावोऽनादिकर्मबन्धनबद्धस्तत्क्षयान्मोक्षभागी गत्यादि-नामादि-निर्देशादि सदादि प्रमाणनयनिक्षेपविषय इत्यादिर्जीवस्वभावानुचिन्तन तृतीय धर्म्यं । विपाकविचयमष्टविधकर्माणि नामस्थापनाद्रव्यभावलक्षणानि मूलोत्तरोत्तरप्रकृतिविकल्पविस्तृतानि गुडखण्डसिताऽमृतमधुरविपाकानि निंबकांजीविषहालाहलकटुकविपाकानि चतुर्विधबधानि लतादार्वस्थिशैलस्वभावानि कासु कासु गतिपु योनिष्ववस्थासु च जीवाना विपया भवन्तीति विपाकविशेषानुचिन्तन पचमधर्म्यं, विरागविचय शरीरमिदमनित्यमपरित्राणं विनश्वरस्वभावमशुचिदोषाधिष्ठित सप्तधातुमय बहुमलपूर्णमनवरतनिस्यदितस्रोतोविलमतिबीभत्समाधेयमशौचमपि पूतिगधि सम्यग्ज्ञानिजनवैराग्यहेतुभूत नास्त्यत्र किंचित्कमनीयमिन्द्रियसुखानि प्रमुखरसिकानि क्रियावसानविरसानि किंपाकपाकविपाकानि पराधीनान्यस्थानप्रचुरमगुराणि यावद्यावदेषा रामणीयकं तावत्तावद्भोगिना तृष्णाप्रसङ्गोऽनवस्थो यथाऽग्निरिन्धनैर्जलनिधे सरित्सहस्रेण न तृप्तिस्तथा लोकस्याप्येतर्न तृप्तिरुपशान्तिश्चैहिका-

मुत्रिकाविनिपातहेतवस्तानि देहिनः सुखानीति मन्यन्ते महादुःखकार णान्यनात्मीयत्वादिष्टान्यप्यनिष्टानीति वैराग्यकारणविशेषानुचिन्तनं षष्ठं धर्म्यं । भवविचयं सचित्ताचित्तमिश्रशीतोष्णमिश्रसंवृतविवृतमिश्रभेदासु योनिषु जरायुजाण्डजपोतोपपादसम्मूर्च्छनजन्मनो जीवस्य भवाद्भवान्तरसंक्रमणं इषुगतिपाणिमुक्तालाङ्गलिकागोमूत्रिकाश्चतस्रो गतयो भवन्ति । तत्रेषुगतिरविग्रहैकसामयिकी ऋज्वी संसारिणां सिद्ध्यतां च जीवानां भवति । पाणिमुक्तैकविग्रहा द्विसामयिकी संसारिणां भवति । लाङ्गलिका द्विविग्रहा त्रिसामयिकी । गोमूत्रिका त्रिविग्रहा चतुःसामयिकी भवति । एवमनादिसंसारे संधावतो जीवस्य गुणविशेषानुपलब्धिर्भवतस्तस्य भवसंक्रमणं निरर्थकमित्येव मादिभवसंक्रमणदोषानुचिंतनं सप्तमं धर्म्यं । यथावस्थितमीमांसासंस्थानविचयं तद्वादशविधं, अनित्यत्वमशरणत्वं संसार एकत्वमन्यत्वमशुचित्वमास्रवः संवरो निर्जरा लोको बोधिदुर्लभो धर्मस्वाख्यात इत्यनुप्रेक्षा । उक्तं हि ।

> समुदेति विलयमृच्छति भावो नियमेन पर्ययनयस्य ।
> नोदेति नो विनश्यति भवनतया लिंगितो नित्यम् ॥

तत्रानित्यत्वमात्मना रागादिपरिणामात्मना कर्मणो धर्मभावेन गृहीतानि पुद्गलद्रव्याण्यगृहीतानि परमाण्वादीनि तेषां सर्वेषां द्रव्यात्मना नित्यत्वं, पर्यायात्मना सततमनुपरतमेन्संसर्गवृत्तित्वादनित्यत्वमिमानि हि शरीरेन्द्रियविषयोपभोगपरिभोगद्रव्याणि समुदायरूपाणि जलबुद्बुदवदनवस्थितस्वभावानि गर्भादिष्ववस्थाविशेषेषु सदोपलभ्यमानसंयोगविपर्ययाणि मोहोदयादत्राज्ञानी नित्यता

मन्यते, न किंचित्समारे ध्रुवमस्त्यात्मनो ज्ञानदर्शनोपयोगस्वभावा-दन्यदिति चिन्तनमनित्यत्वानुप्रेक्षा, एवमस्य चिन्तयतस्तेष्वभिष्व-गाभावाद्भुक्तोज्झितगन्धमाल्यादिष्विव वियोगकालेऽपि विनिपातो नोत्पद्यते ।

अशरणत्वं शरणं द्विविधं, लौकिकं, लोकोत्तरं चेति । प्रत्येकं त्रिविधं जीवाजीवमिश्रकभेदात् । तत्र लौकिकं जीवशरणं राजा देवता, प्राकाराद्यजीवशरणं प्राकारान्वितं, ग्रामनगरादि मिश्रकं । लोकोत्तरजीवशरणं पञ्च गुरवस्तत्प्रतिबिंबाद्यजीवशरणं सधर्म-साधुवर्गोपकरणं मिश्रकशरणं । यथा मृगशावकस्यैकान्ते बलवता क्षुधितेनामिषैषिणा व्याघ्रेणाभिद्रुतस्य न किंचिच्छरणमस्ति तथा जन्ममराव्याधिप्रियवियोगाप्रियसंयोगेप्सिताऽलाभदारिद्र्यदौर्मनस्यादि-समुत्थितेन दुःखेनाभिभूतस्य जन्तोः शरणं न विद्यते । परिपुष्ट-मपि शरीरं भोजनं प्रति सहायी भवति न व्यसनोपनिपाते सति । यत्नेन संचिता अप्यर्था न भवान्तरमनुगच्छन्ति । संविभक्तसुख-दुःखा सुहृदोऽपि ■ मरणकाले परित्रायन्ते बन्धवः समुदिताश्च रुजा परीतं न परिपान्ति । अस्ति चेत्सुचरितो धर्मो व्यसनमहार्णवे तरणोपायो भवति । मृत्युना नीयमानस्य सहस्रनयनादयोऽपि न शरणं तस्माद्भवव्यसनसंकटे धर्म एव शरणं सुहृदर्थोऽप्यननुयायी नान्यत्किंचिच्छरणमिति भावनमशरणानुप्रेक्षा । एवमस्य भावयतो नित्यमशरणोऽस्मीति भृशमुद्विग्नस्य सांसारिकेषु भावेषु ममत्वविगमो भवति, भगवदर्हत्सर्वज्ञप्रणीतागम एव प्रतिपत्तो भवेत् ।

संसारश्च, संसारोऽसंसारो नो संसारस्तत्रितयव्यपायश्चेति चतुर्विधावस्था । तत्र संसारश्चतसृषु गतिषु नानायोनिविकल्पासु परिभ्रमणं,

शिवपदपरमामृतसुखप्रतिष्ठाऽससार , सयोगकेवलिनश्चतुर्गतिभ्रमणा-भावात्ससारान्त प्राप्त्यभावाच्चेषत्ससारो नो ससार इति,तन्नितयव्यपायोऽयोगिकेवलिनो भवभ्रमणाभावात् सयोगिकेवलिवत्प्रदेशपरिस्पन्दविगमात्ससारा तावाप्त्यभावाच्च देहपरिस्पन्दाऽभावेऽपि देहिन सतत प्रदेशचलनमस्ति, तत सदा ससार एव सिद्धानामयोगिकेवलिना च नास्ति प्रदेशचलन तद्योग्यकर्मसामान्यभावादितरेषा त्रिधाऽवसीयते । स पुन ससार , अभव्यापेक्षयाऽनाद्यनिधन , भव्यसामान्यार्पणयाऽनादिरुच्छेद्यवान्, भव्यविशेषविवक्षया कस्यचित्सादि सनिधन । अससार सादिरनिधन । तन्नितयव्यपायोऽन्तमुहूर्तकाल । नो-ससारो जघन्ये-नान्तर्मुहूर्त । उत्कृष्टेन देशोनपूर्वकोटिक्स । सादि सपर्यवसान ससारो जघन्येनाऽन्तर्मुहूर्त्त । उत्कृष्टेनार्द्धपुद्गलपरावर्त्तनकाल । स च ससारो द्रव्यक्षेत्रकालभवभावभेदात्पचविधो, द्रव्यनिमित्त ससारो द्विविध कर्म-नोकर्मविकल्पभेदात्कर्मद्रव्यससारो ज्ञानावरणादिविषयो नोकर्मद्रव्यससार औदारिकवैक्रियकाऽऽहारकतैजसशरीराणामाहारशरीरेन्द्रियाऽऽनपानभाषामन पर्याप्तीना विषय । क्षेत्रहेतुक ससारो द्विविध , स्वक्षेत्रपरक्षेत्रविकल्पात् । लोकाकाशतुल्यप्रदेशस्यात्मन कर्मोदयवशात्सहरणविसर्पणधर्मणो हीनाधिकाकाशप्रदेशपरिमाणावगाहत्व स्वक्षेत्रससार । सम्मूर्च्छनगर्भोपपादजननयोनिविकल्पाद्यवलम्बन परक्षेत्रससार । परमार्थव्यवहारभेदेन कालो द्विविध । तत्र यावन्तो लोकाकाशप्रदेशास्तावन्त कालाणव परस्पर प्रत्यबधा एकैकस्मिन्नाकाशप्रदेशे एकैकवृत्त्या लोकव्यापिनो मुख्योपचारप्रदेशान्

१ क पुस्तके लेखक इति पाठ नास्ति ।

ल्पना, भावाच्चिरवयवाः, मुख्यप्रदेशकल्पना हि धर्माधर्मनीवाका-
शेषु पुद्गलेषु च द्व्यणुकादिस्कन्धेषु परमाणुषूपचारप्रदेशकल्पना
प्रचयशक्तियोगात् । विनाशहेत्वभावान्नित्याः, विविधपरिणामिषट्-
द्रव्यपर्यायपरिवर्त्तनहेतुत्वादनित्याः, रूपरसगन्धस्पर्शयोगाभावाद्-
मूर्त्ता, जीवप्रदेशवत्प्रदेशान्तरसंक्रमणाऽभावान्निष्क्रिया इति परमा-
र्थकालः । व्यवहारकालः परमार्थकालवर्तनया लब्धकालव्यपदेशः
परिणामादिलक्षणः । कुतश्चित्परिच्छिन्नोऽपरिच्छिन्नस्य परिच्छेद-
हेतुः । भूतो वर्तमानो भविष्यन्निति त्रिविधः कालः परस्परापेक्ष-
त्वात्, यथा वृक्षपङ्क्तिमनुसरतो देवदत्तस्यैकैकं तरुं प्रति प्राप्तप्राप्नु-
वत्प्राप्स्यद्व्यपदेशस्तथा तान्कालाणूननुसरतां द्रव्याणां क्रमेण वर्त्त-
नापर्यायमनुभवतां भूतवर्तमानभविष्यद्व्यवहारसद्भावः । तत्र परमा-
र्थकाले भूतादिव्यवहारो गौणो व्यवहारकाले तु मुख्यः । किमत्र
बहुनोक्तेन परमार्थकालेन कारणभूतेन तेन षट् द्रव्याणि परावर्त्यन्ते
कार्यरूपाणि । तेषां द्रव्याणां परिच्छेदकाः समयावलिकादयः ।
द्रव्यस्यैकपर्याय एकसमयो द्वित्रिचतुःसंख्येयासंख्येयानन्तपर्यायक-
लापाः । द्वित्रिचतुःसंख्येया असंख्येया अनन्तसमया यथा प्रदीपः
स्वपरप्रकाशकस्तथैव कालः स्वपरप्रवर्त्तकः, अथवा सर्वजघन्यगतिप-
रिणतस्य परमाणोः स्वावगाढाकाशप्रदेशव्यतिक्रमणकालः परम-
निरुद्धो निर्विभागः समय इति कालसंसारः ।

भवनिमित्तसंसारो द्वात्रिंशद्विधः पृथिव्यप्तेजोवायुकायिकाः प्रत्येकं
चतुर्विधाः सूक्ष्मबादरपर्याप्तापर्याप्तभेदात् । वनस्पतिकायिका द्वेधा
प्रत्येकशरीराः साधारणशरीराश्चेति । प्रत्येकशरीरा द्वेधा पर्याप्त-

कापर्याप्तकभेदात् । साधारणशरीरा आहारशरीरेन्द्रियोच्छ्वासनिश्वासपर्याप्त्युत्पादननिमित्तमाहारवर्गणाया गृहीतपुद्गलपिंडास्तत्र यत्रैको म्रियते जीवस्तत्र मरणमनन्तानां यत्रैकश्चोत्पद्यते तत्राऽनन्तानामुत्पत्तिर्भवति तेषां लिंगं गूढशिरादि । उक्तं च—

साहारणमाहारो साहारणमाणपाणगहणं च ।
साहारणजीवाणं साहारणलक्खणं भणियं ॥ १ ॥

जत्थेक्कु मरइ जीवो तत्थ दु मरणं मवे अणंताणं ।
चक्कमइ जत्थ एक्को चंकमणं तत्थ णंताणं ॥ २ ॥

गूढसिरसंधिपव्वं समभंगमहीरुहं च छिण्णरुहं ।
साहारणं सरीरं तव्विवरीयं च पत्तेयं ॥ ३ ॥

मूले कंदे छल्ली पवालसालदलकुसुमफलबीजे ।
समभंगे सदिणंता असमे सदि होति पत्तेया ॥ ४ ॥

कंदस्स व मूलस्स व सालाखंधस्स वावि बहुलतरी ।
छल्ली साणंतजिया पत्तेयजिया दु तणुकदरी ॥ ५ ॥

ते च साधारणशरीराश्चतुर्धा सूक्ष्मबादरपर्याप्तकापर्याप्तकविकल्पात् । द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः प्रत्येकं द्वेधा, पर्याप्तकापर्याप्तकविकल्पात् । पंचेन्द्रियाश्चतुर्धा संज्ञ्यसंज्ञिपर्याप्तकापर्याप्तकापेक्षयेति ।

भावनिमित्तसंसारो द्वेधा स्वभावपरभावाश्रयात् । स्वभावो मिथ्यादर्शनकषायादि, परभावो ज्ञानावरणादिकर्मरसादि । एवमेतस्मिन्ननेकयोनिकुलकोटिबहुशतसहस्रसंकटे संसारे परिभ्रमन्नयं जीवः कर्मयन्त्रप्रेरितः पिता भूत्वा भ्राता पुत्रः पौत्रश्च भवति । माता भूत्वा भगिनी भार्या दुहिता च भवति । किं बहुना स्वयमात्मनः पुत्रो

भवतीत्येवमादिससारे स्वभावचिन्तन ससारानुप्रेक्षा । एवमस्य भाव यत ससारदु खभयादुद्विग्नस्य ततो निर्वेदो भवति निर्विण्णश्च ससारप्रहाणाय प्रतियतते ।

अथैकत्वानुप्रेक्षावर्णन । जन्मजरामरणाऽऽवृत्तिमहादु खानुभवन प्रति सहायानपेक्षत्वमेकत्व । एकत्वमनेकत्वमेतदुभय द्रव्यक्षेत्रकालभावविकल्प । तत्र द्रव्यैकत्व जीवादिष्वन्यतमद्रव्यविषयत्वेनाऽभेदाव । क्षेत्रैकत्व परमाण्ववगाढप्रदेश । कालैकत्वमभेदसमय । भावैकत्व मोक्षमार्ग । तथाऽनेकत्वमपि भेदविषय, न हि किंचिदेकमेव निश्चितमस्ति अनेकमेव वा एवमपि सामान्यार्पणया विशेषार्पणयाऽनेकमपि भवति । तत्र परिप्राप्तबाह्याभ्यतरोपधित्यागस्य सम्यग्ज्ञानादेश्त्वनिश्चयमास्कन्दत यथाख्यातचारित्रैकवृत्तेर्मोक्षमार्गभावैकत्व तत्प्राप्त्य-एक एवाऽह न कश्चिन्मे स्व परो वा विद्यते, एक एव जायत एक एव म्रियते, न मे कश्चिज्जन परजनो वा व्याधिजरामरणादीनि दु खान्यपहरति, बन्धुमित्राणि श्मशान नाऽतिवर्तन्ते, धर्म एव मे सहाय सदाऽनपायीति चिन्तनमेकत्वाऽनुप्रेक्षा । एवमस्य भावयत स्वजनेषु प्रीत्यनुबन्धो न भवति, परजनेषु द्वेषानुबन्धो नोपजायते, ततो नि सगताऽभ्युपजायते, ततो नि सगतो मोक्षोऽयघटते । इत्येकत्वानुप्रेक्षा ।

अथाऽन्यत्वाऽनुप्रेक्षाप्रकरणम् । अन्यत्व चतुर्धा व्यवतिष्ठते, नामस्थापनाद्रव्यभावाऽऽलम्बनभेदात् । आत्मा जीव इति नामभेद ।

१ इति पाठ ,'क' पुस्तके नाऽस्ति ।

काष्ठप्रतिमेति स्थापनाभेद । जीवद्रव्यमजीवद्रव्यमिति द्रव्यभेद । एकस्मिन्नपि द्रव्ये बालो युवा मनुष्यो देव इत्यादि भावभेद जीवकर्मणो बध प्रत्येकत्वे सत्यपि लक्षणबधादन्यत्व, जीवस्तावज्ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षण । वर्णगधरसस्पर्शवन्त पुद्गला इति लक्षणकृतो भेद । प्रतिसमयमनतानता कर्माणवो योगवशादागत्य जीव प्रदेशेष्वन्योन्यप्रदेशाऽनुप्रविष्टा सन्त कषायवशादवतिष्ठन्त समय प्रत्यनतानता कर्मपुद्गला जीव परित्यज्य प्रच्यवत इति बध प्रति भेद । नो कर्मपुद्गला अपि बन्धनगुणेन जीवे क्षारनीरन्यायेनैव बन्धनबद्धा भूत्वा प्रतिक्षण निर्जीर्यन्ते जीव स्वय कर्मवशात्तत्प्रायो ग्यशरीर निर्माय शरीरस्थोऽपि यथा नखरोमदन्तास्थिषु न विद्यते तथा रुधिरवसाशुक्ररसश्लेष्मपित्तमूत्रपुरीषमस्तिष्कादिषु प्रदेशेष्वपि नास्ति एव कर्मशरीरावयवेभ्यो जीवस्याऽन्यत्व तत कुशलपुरुषप्रयोगसन्निधौ शरीरादत्यतव्यतिरेकेणाऽऽत्मनो ज्ञानादिभिरनन्तैरक्षयैर्मुक्त्यावस्थान तदवाप्य—ऐन्द्रियक शरीरमतीन्द्रियोऽह, अज्ञ शरीर ज्ञस्वभावोऽह, अनित्य शरीर नित्योऽह, आद्यन्तवच्छरीरमनाद्यनन्तोऽह, बहूनि मे शरीरशतसहस्राण्यतीतानि ससारे परिभ्रमत स एवाऽहमन्यस्तेभ्य इति शरीरादन्यत्व मे । किमङ्ग पुनर्बाह्येभ्य परिग्रहेभ्य इति चिन्तनमन्यत्वानुप्रेक्षा । एवमस्य मन समादधानस्य शरीरादिषु स्पृहा नोत्पद्यते ततश्च श्रेयसे वर्तते । इत्यन्यत्वाऽनुप्रेक्षा ।

---

२ अङ्ग इति सबोधन कोमलाऽऽमन्त्रणे ।

अथाऽशुचित्वाऽनुप्रेक्षा—शुचित्वं द्वेधा, लोकोत्तरं लौकिकं चेति। तत्राऽऽत्मनो विशुद्धध्यानजलप्रक्षालितकर्मकल्कस्य स्वात्मन्यवस्थानं लोकोत्तरशुचित्वं, तत्साधनानि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रतपांसि तद्वन्तश्च साधवस्तदधिष्ठानानि च निर्वाणभूम्यादिकानि । तत्प्राप्त्युपायत्वाच्छुचित्वव्यपदेशमर्हन्ति । लौकिकं शुचित्वं कालाऽग्निभस्ममृत्तिकागोमयसलिलाऽज्ञाननिर्विचिकित्सत्वभेदादष्टविधं तदिदं शरीरं शुचीकर्तुं न शक्यते कुतोऽत्यन्ताऽशुचित्वात् शरीरमिदमाद्युत्तराशुचिकारणाभिरशुचि लक्ष्यते । तद्यथा—आद्यं तावत्कारणं शरीरस्य शुक्रं शोणितं च तदुभयमत्यन्ताऽशुचि । उत्तरकारणमाहारपरिणामादिकवलाऽऽहारोऽपि ग्रस्तमात्रः श्लेष्माशयं प्राप्य श्लेष्मणा द्रवीकृतोऽधिकमशुचिर्भवति, ततः पित्ताशयं प्राप्य पच्यमानः आम्लीकृतोऽशुचिरेव भवति, पक्वो वाताशयमवाप्य वायुना विभज्यमानः खलरसभावेन भिद्यते । खलभागो मूत्रपुरीषादिद्रवघनमलविकारेण विविच्यते, रसभागः शोणितमांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रभावेन परिणमते । सर्वेषां चैषामशुचीनां भाजनं शरीरमवस्करवदशक्यप्रतीकारं । खल्विदं शरीरं स्नानानुलेपनधूपप्रघर्षवासमाल्यादिभिरपि न शक्यमशुचित्वमपहर्तुं । अगारवदाश्रितमपि द्रव्यमाश्वेवाऽऽमस्वभावमापादयति । शरीरजा अपि गोमयगोरोचनादन्तिदन्तचमरीवालमृगनाभिखड्गिविषाणमयूरपिच्छसर्पमणिशुक्तिमुक्ताफलादयो लोकेषु शुचित्वमुपगताः । नास्त्यत्र पुनः शरीरे किंचित्कमनीयं शुचि वा न जलादीनां शुचिहेतुत्वं । सम्यग्दर्शनादि पुनर्भाव्यमानं जीवस्यात्यन्तिकीं शुद्धिमाविर्भावयतीति तत्त्वभावनमशु

चित्वाऽनुप्रेक्षा । एवमस्य संस्मरत शरीरनिर्वेदो भवति निर्विण्णश्च जन्मोदधितरणाय चित्त समाधत्त इत्यशुचित्वाऽनुप्रेक्षावर्णनम् ।

अथाऽस्रवाऽनुप्रेक्षावर्णन विधीयते । उद्वेगार्थमास्रवोपक्षेप, आस्रवा हीहाऽमुत्र चापाययुक्ता महानदीस्रोतोवेगतीक्ष्णा इन्द्रियादय । अविरलसरलशल्लकीसहकारवशकुडगप्रमथनस्वच्छसरोवरसलिलावगाहनमृदुसुखस्पर्शिमहीतलविहरणादिगुणसपन्ना वनविहारिणो मन्दाधा महाकाया बलवन्तोऽपि वारणा हस्तिबधकीषु स्पर्शनेन्द्रियप्रसक्तचित्ता मनुष्यविधेयतामुपगम्य वधबन्धदमनवाहनाङ्कुशताडनपार्ष्णिघाताभिजनित तीव्र दुःखमनुभवन्ति । नित्यमेव च स्वयूथस्वच्छन्दप्रचारसुखस्य वनवासस्याऽनुस्मरन्तो महान्त खेदमवाप्नुवन्ति । तथैव जिह्वेन्द्रियविषयलोभात् स्रोतोवेगावगाहिमृतहस्तिशरीरस्था वायसा अपारसागरावर्तान्ति पातव्यमनमुपनिपतन्ति । मत्स्याश्च गाधसलिलसचारिणो लोचनगोचरातीता रसनेन्द्रियवशगता आमिषलोभेन लोहमास्वाद्य म्रियन्ते । घ्राणेन्द्रियलोलुपाश्चौषधगन्धलुब्ध पन्नगा विनिपातमिच्छन्ति, मधुकराश्च दानगन्धलुब्धा गजकर्णतलतलामुपगम्य मरणमासाद्यन्ति । चक्षुरिन्द्रियविषयीकृता प्रदीपावलोकेन लोला पतङ्गा व्यसनप्रपाताऽभिमुखा भवन्ति । श्रोत्रेन्द्रियविषयसगाकृष्टमनसो गीतध्वनिविर्धमात्रिस्मृततृणग्रसना हरिणा अनयोन्मुखा भवन्ति । परत्र च नानाजातिषु बहुविधदु खप्रज्वलितासु पर्यटन्ति । तथा स्वपक्षपाङ्गसगतसुखस्पर्शलाभलोभाऽऽकृष्टचित्तोऽथ

स्मरणे षष्ठीविभक्तिरपि भवति ।

ग्रीवो विद्याधरचक्रवर्ती त्रिखण्डाधिपतिः सपुत्रः सबान्धवो निधनता-मुपगतः। तथा च रसनेन्द्रियघ्राणेन्द्रियलोलुपः सुभूमः सकलचक्र-वर्ती षट्खण्डाधिपतिर्वणिग्वेषधारिणा जन्मान्तरवैरिणा समुद्रमध्ये मरणमुपगतः। तथा च चर्वरीविलासिनीनृत्यावलोकनविहिताऽऽसक्ति र्दैमितारिरर्द्धचक्रवर्ती सकलपरिजनसमेतो विराममुपजगाम। तथा च हस्तिपकमधुरगीतरवश्रवणसमसक्तमतिरमृतमतिर्यशोधरमहाराज महादेवी स्वकुलपरिभ्रष्टा कुष्ठाधिष्ठितशरीरा मृतिमुपगम्य नरकदुःख-भागिनी बभूव। एवमेकैकेन्द्रियविषयैर्विषसमैस्तथाविधा अपि विनष्टाः किं पुनः पञ्चेन्द्रियविषयाभिलाषिणः इत्येवमाद्यास्रवदोषाऽनुचिन्तन-मास्रवाऽनुप्रेक्षा। एवमस्य चिन्तयतः क्षमादिधर्मे श्रेयस्त्वबुद्धिर्न प्रच्यवते। सर्वेऽप्येते आस्रवदोषाः कर्मवत्संवृतेन्द्रियस्य न भवन्ति। इत्यास्रवाऽनुप्रेक्षावर्णनम्।

अथ संवराऽनुप्रेक्षावर्णनं विधीयते। आस्रवनिरोधः संवरः। यथा वणिङ्महार्णवे यानपात्रविवरद्वारजलास्रवपिधाने निरुपद्रवमभिल-षितदेशान्तरं प्राप्नोति तथा मुनिरपि संसारार्णवे शरीरपोतस्येन्द्रिय विषयद्वारकर्मजलास्रवं तपसा पिधाय मुक्तिवेलापत्तनं निर्विघ्नं प्राप्नोति इत्येवं संवरगुणाऽनुचिंतनं संवराऽनुप्रेक्षा। एवमस्य चिन्तयतः संवरे नित्योद्युक्तता भवति। इति संवराऽनुप्रेक्षावर्णनम्।

अथ निर्जराऽनुप्रेक्षावर्णनं विधीयते। कर्मैकदेशगलनं निर्जरा, साऽपि द्वेधा, उदयोदीरणाविकल्पात्। तत्र नारकादिषु कर्मफल-विपाकोदयोद्भवा। परीषहजयोदुदीरणोद्भवा। सा शुभाऽनुबन्धा

निरनुबंधा चेत्येव निर्जराया गुणदोषभावन निर्जरानुप्रेक्षा । एव मस्याऽनुस्मरत कर्मनिर्जरार्थे वृत्तिर्भवति । इति निर्जरानुप्रेक्षा वर्णनम् ।

अथ लोकाऽनुप्रेक्षावर्णन विधीयते । जीवादिपदार्थाधिकरण लोक समन्तादनन्तानन्तम्वात्मप्रतिष्ठाऽऽकाशमुबहुमध्यप्रदेशस्थितस्त-नुवातघनानिलघनाम्बिवेष्टितो लोकस्तन्मध्यगता त्रसनाडी, तन्मध्ये महामेरुस्तस्याध स्थिता नरकप्रस्तारा, मेरुपरिवृता शुभना मानो द्वीपसमुद्रा द्विर्द्विर्विष्कम्भा वलयाकृतयो, मेरोरुपरि स्वर्ग-पटलानि, तेषामुपरि सिद्धक्षेत्र । एवमधस्तिर्यगूर्ध्वभेदभिन्नस्य चतुर्दशरज्जूत्सेधस्य सप्तैकपञ्चैकरज्जुक्रमतपूर्वापरविभागस्य सप्तरज्जुवि स्तारदक्षिणोत्तरदिग्भागस्य वेत्रासनझल्लरीमृदङ्गसमानाऽऽकारस्य षट् द्रव्यनिचितस्याकृत्रिमस्यानादिनिधनस्य लोकस्य स्वभावपरिणामप-रिणाहसस्थानाऽनुचिंतन लोकाऽनुप्रेक्षा । एवमस्याध्यवस्यतस्तत्त्वज्ञा-नविशुद्धिर्भवति । इति लोकानुप्रेक्षावर्णनम् ।

अथ बोधिदुर्लभाऽनुप्रेक्षावर्णन विधीयते । स्कन्धाऽऽवासपु लविशरीरेषु स्कधा असख्यातलोकमाना, एकैकस्मिन् स्कधेऽस ख्यातलोकमात्रा अडरा, एकैकस्मिन्नडर आवासा असख्यातलोक मिताएकैकस्मिन्नावासे पुल्योऽसख्यातलोकप्रमाणा, एकैकस्मिन्पुलवी असख्यातलोकप्रमितानि शरीराण्येकैकस्मिन्निगोदशरीरे जीवा सर्वातीतकालसिद्धानामनन्तगुण । उक्त च ।

पयतिओयसरीरे जीवा दव्वपमाणदो दिट्ठा ।
सिद्धेहिं अणतगुणा सव्वेण वितीदकालेण ॥

इत्येवं सर्वलोको निरन्तरं निचितः स्थावरैस्ततस्तत्र वालुकासमुद्रे पतितवज्रसिकताकणिकेव त्रसता दुर्लभा। तत्र च विकलेन्द्रियाणां भूयिष्ठत्वात्पञ्चेन्द्रियता गुणेषु कृतज्ञतेव कृच्छ्रलभ्या । तत्र च तिर्यक्षु पशुमृगपक्षिसरीसृपादिषु बहुषु सत्सु मनुष्यभवश्चतुष्पथे रत्नराशिवद्दुरासदस्तत्प्रच्यवे पुनस्तदुपपत्तिर्दग्धतरुपुद्गलतद्भावाऽऽपत्तिवद्दुर्लभा । तल्लाभे च कुदेशानां हिताहितविचारविरहितानां पशुसमानमानवाकीर्णानां बहुत्वात्सुदेशः पाषाणेषु मणिरिव न सुलभः । लब्धेऽपि सुदेशे पापकर्मणोऽनुगुणत्वात्कुले जन्म वृद्धोपसेवाविरहिते विनयपरकृच्छ्रलभ्यं । लोकस्य कुले हि जातिः प्रायेण शीलविनयाचारसंपत्तिकरी भवति । सत्यामपि कुलसंपदि दीर्घायुरिन्द्रियबलरूपनीरोगत्वादीनि दुर्लभानि । सर्वेष्वपि तेषु लब्धेषु सद्धर्मप्रतिलम्भो यदि न स्यात् व्यर्थं जन्म वदनमिव दृष्टिविकलं । तमेवमतिदुर्लभं सद्धर्मं कथं कथमप्यवाप्य विषयसुखे रञ्जनं भस्मार्थं चन्दनदहनमिव विफलं । विरक्तविषयसुखस्य तपोभावनाधर्मप्रभावनासुखमरणादिलक्षणः समाधिर्दुर्लभस्तस्मिन्सति बोधिलाभः फलवान् भवतीति चिन्तनं बोधिदुर्लभत्वाऽनुप्रेक्षा । एवमस्य भावयतो बोधिं प्राप्य प्रमादो न कदाचिदपि भवति । इति बोधिदुर्लभाऽनुप्रेक्षावर्णनं ।

अथ धर्मस्वाख्यातानुप्रेक्षावर्णनं विधीयते । चतुर्दशगुणस्थानानां गत्यादिचतुर्दशमार्गणास्थानेषु स्वतत्त्वविचारलक्षणो धर्मः । निःश्रेयसप्राप्तिहेतुरहो भगवद्भिरर्हद्भिः स्वाख्यात इति चिन्तनं धर्मस्वाख्यातत्वाऽनुप्रेक्षा । एवमस्य चिन्तयतो धर्मानुरागः सदा प्रतिपत्नो मानि । इत्येवं चिन्तनं संस्थानविचयमपरं धर्म्यम् ।

अथाऽऽज्ञाविचयस्वरूपमुच्यते । आज्ञाविचयमतीन्द्रियज्ञानविषयं विज्ञातुं चतुर्षु ज्ञानेषु बुद्धिशक्त्यभावात्परलोकबंधमोक्षलोकालोकसदसद्विवेकवृद्धिप्रभावधर्माधर्मकालद्रव्यादिपदार्थेषु सर्वज्ञप्रामाण्यात्तत्प्रणीताऽऽगमकथितमवितथं नान्यथेति सम्यग्दर्शनस्वभावत्वान्निश्चयचिंतनं नवमं धर्म्यम् ।

अथ हेतुविचयस्वरूपमुच्यते । हेतुविचयमागमविप्रतिपत्तौ नयविशेषगुणप्रधानभावोपनयदुर्धर्षस्याद्वादप्रतिक्रियाऽवलंबिनस्तर्कानुसारिरुचेः पुरुषस्य स्वसमयगुणपरसमयदोषविशेषपरिच्छेदेन यत्र गुणप्रकर्षस्तत्राऽभिनिवेशः श्रेयानिति स्याद्वादतीर्थकरप्रवचने पूर्वापराविरोधहेतुपरिग्रहणसामर्थ्येन समवस्थानगुणानुचिंतनं हेतुविचयं दशमं धर्म्यम् ।

सर्वमेतद् धर्मध्यानं पीतपद्मशुक्ललेश्याबलाधानमविरतादिसरागगुणस्थानभूमिकं द्रव्यभावात्मकसप्तप्रकृतिक्षयकारणं । आ अप्रमत्तादन्तर्मुहूर्तकालपरिवर्तनं परोक्षज्ञानत्वात् क्षायोपशमिकभावं स्वर्गापवर्गगतिफलसंवर्तनीयं । शेषैकविंशतिद्रव्यभावलक्षणमोहनीयोपशमक्षयनिमित्तमिति ।

शुक्लध्यानं द्विविधं; शुक्लं, परमशुक्लमिति । शुक्लं द्विविधं पृथक्त्ववितर्कवीचारमेकत्ववितर्कावीचारमिति । परमशुक्लं द्विविधं; सूक्ष्मक्रियाऽप्रतिपातिसमुच्छिन्नक्रियानिवर्तिभेदात् । तल्लक्षणं द्विविधं; बाह्यमाध्यात्मिकमिति । गात्रनेत्रपरिस्पन्दविरहितं जंभजृंभोद्गारादिवर्जितमनभिव्यक्तप्राणापानप्रचारत्वमुच्छिन्नप्राणापानप्रचारत्वमपराजि-

तत्र बाह्य, तदनुमेय परेषामात्मन स्वसंवेद्यमाध्यात्मिक तदुच्यते। पृथक्त्व नानात्व, वितर्को द्वादशाङ्गश्रुतज्ञान, वीचारोऽर्थव्यञ्जनयोगस क्रान्ति, व्यञ्जनमभिधान, तद्विषयोऽर्थ, मनोवाक्कायलक्षणो योग, अन्योऽन्यत परिवर्त्तन सक्रान्ति। पृथक्त्वेन वितर्कस्यार्थव्यञ्जनयोगेषु सक्रान्तिर्वीचारो यस्मिन्नस्तीति तत्पृथक्त्ववितर्कवीचार प्रथम शुक्ल। तद्यथा—अनादिसभूतदीर्घससारस्थितिसागरे पार निगमिषुर्मुमुक्षु स्वभावविजृम्भितपुरुषाकारसामर्थ्याद्द्रव्यपरमाणु भावपरमाणु चैकमव लम्ब्य सहृताशेषचिताविक्षेपो महासवरसवृत कर्मप्रकृतीना स्थित्य नुभागौ ह्रासयन्नुपशमयन् क्षपयश्च परमबहुकर्मनिर्जरस्त्रिषु योगे ष्वन्यतमस्मिन्वर्त्तमान एकस्य द्रव्यस्य गुण वा पर्याय वा बहुन यगहननिलीन श्रुतरविकिरणोद्योतबलेनान्तर्मुहूर्त्तकाल ध्यायति, तत परमर्थान्तर सक्रामत्यथ वाऽस्यैवार्थस्य गुण वा पर्याय वा सक्रामति पूर्वयोगाद्योगान्तर व्यञ्जनाद् व्यञ्जनान्तर सक्रामति इति। अर्थार्थान्तरगुणगुणान्तरपर्यायपर्यायान्तरेषु योगत्रय सक्रमणेन तस्यैव ध्यानस्य द्वाचत्वारिंशद्भङ्गा भवन्ति। तद्यथा—षण्णा जीवादिपदा र्थाना क्रमेण ज्ञानवर्णगतिस्थितिवर्त्तनाऽवगाहनादयो गुणास्तेषा विकल्पा पर्याया। अर्थाद् योऽर्थोऽर्थान्तर गुणादन्यो गुणान्तर पर्यायादन्य पर्यायान्तर। एवमर्थान्तरगुणगुणान्तरपर्यायपर्याया न्तरेषु षट्सु योगत्रयसक्रमादष्टादश भङ्गा। अर्थाद्गुणगुणान्तरपर्या यपर्यायान्तरेषु चतुर्षु योगत्रयसक्रमणेन द्वादश भङ्गा भवन्ति। एवमर्थान्तरस्यापि द्वादश भंगा भवति। सर्वे सपिंडिता द्वाचत्वा रिंशद्भङ्गा भवन्ति। एवविध प्रथमशुक्लध्यानमुपशान्तकषायेऽस्ति,

क्षीणकषायस्याद्यावस्ति । तत्र शुक्लतरलेश्याबलाधानमन्तर्मुहूर्त्तकालप-
रिवर्त्तन क्षायोपशमिकभावमुपात्तार्थव्यञ्जनयोगसंक्रमणं चतुर्दशदश
नवपूर्वधरयतिवृषभनिषेव्यमुपशान्तक्षीणकषायभेदात् । स्वर्गापवर्गग-
तिफलसंवर्त्तनीयमिति ।

योगे स्थित्वा क्रमेण सूक्ष्म मनोवचनोच्छ्वासनिश्वाम निरुध्य सूक्ष्म-काययोग. स्यात्तस्यैव सूक्ष्मक्रियाऽप्रतिपातिध्यान भवति तच्चुक्क सामान्येन तृतीय परमशुक्लाऽपेक्षया प्रथम । यदा पुनरन्तर्मुहूर्तशेषायुष्कस्तदधिकस्थितिकर्मत्रय सयोगिजिनस्तदात्मोपयोगातिशय· कर्मारातिशातनसमर्थः सामायिकलब्धसहायो विशिष्टक्रियो महास वरसवृतो लघुकर्मपरिपाचनश्च मूतश शेषकर्मरेणुपरिशातनशक्ति स्वभावात्समयैरुदंडके चतुःसमये दडकपाटलोकप्रतरपूरणाभि स्वात्मप्रदेशविसर्पणे जाते तावद्भिरेव समयैरुपसहृतविसर्पण आयुष्यसमीकृत्ताऽघातित्रयस्थितिनिर्वर्तितसमुद्धातक्रिय. पूर्वशरीरपरिमाणो भूत्वाऽन्तर्मुहूर्तेन पूर्ववत्क्रमेण योगनिरोध विधाय प्रथमपरमशुक्लध्यान निष्ठापयन् तत समये द्वितीयपरमशुक्लध्यान प्रारब्धुमर्हति । तत्पुनरत्यतपरमशुक्ल समुच्छिन्नप्राणापानप्रचारसर्वकायवाङ्मनोयोगप्रदेशपरिस्पदक्रियाव्यापारतया समुच्छिन्नक्रियानिवर्तीत्युच्यते । तत्र ध्याने सर्वास्रवनिरोधे सति सर्वशेषकर्मपरिशातन सामर्थ्योत्पत्तिमतोऽयोगिकेवलिन. सपूर्णशीलगुण सर्वससारदु खज्वालापरिष्वगच्छेदजनन साक्षान्मोक्षकारण भवति । स पुनरयोगके वली भगवास्तदा ध्यानानलसनिर्दग्धमर्वमलकलकेन्धनो निरस्त प्रतिसारि । उपरिस्थितान्येव जानात्यनुसारि । उभयपार्श्वे स्थितानि पदानि नियमेनानियमेन वा नात्युभयसारि । एवमेकस्य पदस्यार्थ परत उपश्रुत्यादावते मध्ये वाऽशेषग्रथार्थावधारणं पदानुसारित्व । द्वादशयोजनाऽऽयामे नवयोजनविस्तारे चक्र धरस्कधावारे गजवाजिखरोष्ट्रमनुष्यादीनामक्षरानक्षररूपाणा ना-

नाविधकरभितशब्दाना युगपदुत्पन्नाना तपोविशेषवल्लाभाऽऽपादित-सर्वजीवप्रदेशाप्रकृष्टश्रोत्रेन्द्रियपरिणामात्सर्वेषामेककाले ग्रहणं तत्प्रति-पादनसमर्थत्वं च सभिन्नश्रोतृत्वं । तप शक्तिविशेषाऽऽविर्भा वितासाधारणरसनेन्द्रियश्रुतावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमागोपागनाम लाभापेक्षस्यावधृतनवयोजनसेत्राद्बहिर्बहुयोजनविप्रकृष्टक्षेत्रादायातस्य रसस्यास्वादनसामर्थ्यं दूरास्वादनमेव शेषेष्वपीन्द्रियविशेषेष्ववधृतक्षेत्रा द्बहिर्बहुयोजनविप्रकृष्टदेशादायतेषु ग्रहणसामर्थ्यं योज्य । रोहिण्यादि पचशतमहाविद्यादेवताभिरनुगतागुष्टप्रदेशनादिसप्तशतक्षुल्लकविद्यादेव ताभिस्ताभिरागताभि प्रत्येकमात्मीयरूपसामर्थ्याविष्करणकथनकुश लाभिर्वेगवतीभिरचलितचारित्रस्य दशपूर्वदुस्तरसमुद्रोत्तारण दशपूर्वित्वं श्रुतकेवलिना चतुर्दशपूर्वित्वं । अष्टौ महानिमित्ता यातरिक्ष भौमा गस्वरव्यजनलक्षणाच्छिन्नस्वप्ननामानि । तत्र रविशशिग्रहनक्षत्रतारा भगणोदयास्तमयादिभिरतीतानागतफलप्रतिभागप्रदर्शनमातरिक्ष । भुवोघनसुषिरस्निग्धरूक्षादिविभावनेन पूर्वादिदिक्सूत्रविन्यासेन वा वृद्धिहानिभयपराजयादिविज्ञान भूमेरतर्निहितसुवर्णरजतादिसस्तवन च भौम । तिर्यङ्मनुष्याणा सत्वस्वभाववातादिप्रकृतिरसरुधिरादिधा तुशरीरवर्णगन्धनिम्नोन्नतागप्रत्यगदर्शनस्पर्शनादिभिस्त्रिकालभाविसुख दु खादिविभावनमग । नरनारीखरपिंगलोलूकवपिवायसशिवाशृगाला दीनामक्षराऽनक्षरात्मकशुभाशुभशब्दश्रवणेनेष्टानिष्टफलाविर्भावन स्वर । शिरोमुखग्रीवादिषु तिलकमशकलक्षणव्रणादिवीक्षणेन त्रिकाल हिताहितवेदन व्यजन । पाणिपादतलवक्ष स्थलादिषु श्रीवृक्षस्वस्तिकभ-गारकलशाकुलिशादिलक्षणवीक्षणान् त्रैकालिकस्थानमानैश्वर्यादिवि

शोषणं लक्षणं । वस्त्रशस्त्रोपानदासनशयनादिषु देवमानुषराक्षसकृतवि-
क्रियापाषाणशाल्यकनकवल्लभ्यातस्वभावस्तदनंतरं पूर्वप्रयोगादाविद्ध-
कुलालचक्रवदसंगत्वादपगतलेपालांबुवत्तथाबंधच्छेदादेरंडबीजवत्तथाग-
तिपरिणामादग्निशिखावदूर्द्धं गच्छतीत्यालोकांताद्गत्युपग्रहकारणधर्मा-
स्तिकायाऽभावाद्लोकं न गच्छति । एवमुक्तधर्म्यशुक्लयो राद्धांतस-
न्द्भावविषयसामान्ययोर्वैषयं प्रत्यभेदः, अयं तु विशेषः । धर्मध्यानं
सकषायपरिणामस्यैकस्मिन्वस्तुनि चिरकालं न तिष्ठति रथ्याऽवस्थित-
प्रदीपवत् । शुक्लध्यानं पुनर्वीतरागपरिणामस्यैकस्मिन् वस्तुनि धर्म-
ध्यानावस्थानकालात्संख्येयगुणमचंचलत्वादवतिष्ठते मणिप्रदीपवत् ।

एवमुक्तं द्वादशविधं तपः सर्वार्थसाधनं, तत एव हि ऋद्धयः
संजायते । ताश्चर्द्धयो बुद्धिक्रियाविक्रियातपोबलौषधरसक्षेत्रभेदादष्ट-
विधाः । तत्र बुद्धिमहर्द्धिर्नाम बुद्धिरवगमो तद्विषया बुद्धिऋद्धिर-
ष्टादशविधा । केवलमवधिर्मनःपर्ययज्ञानं बीजबुद्धिः कोष्ठबुद्धिः पादा-
नुसारित्वं संभिन्नश्रोतृत्वं दूराऽऽस्वादनस्पर्शनघ्राणदर्शनश्रवणसम-
र्थता दशपूर्वित्वं चतुर्दशपूर्वित्वं चाष्टांगमहानिमित्तज्ञता प्रज्ञाश्रव-
णत्वं प्रत्येकबुद्धिता वादित्वं चेति । तत्र द्रव्यक्षेत्रकालभावकर-
णक्रमव्यवधानाऽभावे युगपदेकस्मिन्नेव समये त्रिकालवर्तिसर्वद्रव्य-
गुणपर्यायपदार्थावभासकं केवलज्ञानं । द्रव्यक्षेत्रकालभावैः प्रत्येकं
विज्ञायमानदेशपरमसर्वभेदभिन्नमवधिज्ञानाऽऽवरणक्षयोपशमनिमित्तं
रूपिद्रव्यविषयमवधिज्ञानं । द्रव्यादिभेदैः प्रत्येकमवगम्यमानर्जुविपु-
लमतिविकल्पं मनःपर्ययज्ञानावरणक्षयोपशमकारणं रूपिद्रव्यानंत-
भागविषयं मनःपर्ययज्ञानं । सुकृष्टसुमतीकृते क्षेत्रे सारवति

कालादिसहायापेक्षं बीजमेकमुप्तं यथाऽनेककोटिबीजप्रदं भवति तथा नो-इन्द्रियश्रुतावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमप्रकर्षे सति संख्येयशब्द-स्यानंतार्थप्रतिबद्धस्यानंतलिंगैः सहैकपदस्य ग्रहणादनेकार्थप्रतिपत्तिर्बी-जबुद्धिः । कोष्ठाऽगारिकस्थापितानामसंकीर्णानामविनष्टानां भूयसां धान्यबीजानां यथा कोष्ठावस्थानं तथा परोपदेशादवधारितानामर्थ-ग्रंथबीजानां भूयसामव्यतिकीर्णानां बुद्धचवस्थानं कोष्ठबुद्धिः । पादा-नुसारित्वं त्रेधा प्रतिसार्यनुसार्युभयसारिभेदात् । तत्र बीजपदादध-स्थितान्येव पदानि बीजपदस्थितिलिंगेन जानाति भागैः शाखकंटक-मूषिकादिकृतच्छेददर्शनात् कालत्रयविषयलाभालाभसुखदुःखादिसं-स्तवने छिन्नं । वातपित्तश्लेष्मोदयरहितस्य पश्चिमरात्रिविभागे चन्द्र-सूर्यधराद्रिसमुद्रमुखप्रवेशनसकलमहीमण्डलोपगूहनादिशुभस्वप्नदर्शनात् घृततैलाभ्यक्तात्मीयदेहखरकरभारूढापाग्दिग्गमनाद्यशुभस्वप्नदर्शनादा-गामिजीवितमरणसुखदुःखाऽऽविर्भाविकः स्वप्नः । स च द्विविधः; छिन्नमालाविकल्पेन । गजेन्द्रसिंहपोतादिकैश्छिन्नः । पूर्वापरसंबंधानां भावानां दर्शनं माला । एतेषु महानिमित्तेषु कौशलमष्टांगमहानि-मित्तज्ञता ।

अतिसूक्ष्मार्थतत्त्वविचारगहने चतुर्दशपूर्विण एव विषयेऽनुयुक्ते पृष्टेऽनधीतद्वादशांगचतुर्दशपूर्वस्य प्रकृष्टश्रुतावरणवीर्यान्तरायक्षयो-पशमाविर्भूताऽसाधारणप्रज्ञाशक्तिलाभान्निःसंशयनिरूपणं प्रज्ञाश्रव-णत्वं । सा च प्रज्ञौत्पत्तिकी वैनयिकी कर्मजा पारिणामिकी चेति चतुर्विधा । तत्र जन्मांतरविनयजनितसंस्कारसमुत्पन्नौत्पत्तिकी ।

विनयेन द्वादशाङ्गानि पठत समुत्पन्ना वैनयिकी । दुश्चरतपश्चरण-बलेन गुरूपदेशमन्तरेण समुत्पन्ना कर्मजा । स्वकीयस्वकीयजातिवि-शेषेण समुत्पन्ना पारिणामिकी चेति ।

परोपदेशमन्तरेण स्वशक्तिविशेषादेव ज्ञानसंयमविधाने नैपुण्यं प्रत्येकबुद्धिता ।

शक्रादिष्वपि प्रतिबन्धकेषु सत्स्वप्रतिहततया प्रतिभया निर-न्तराभिधानं पररन्ध्रान्वेषणं च वादित्वं । इति बुद्धिऋद्धिप्रकरणम् ।

अथ क्रियर्द्धिः । क्रियाविषया ऋद्धिर्द्विविधा, चारणत्वमाकाशगा-मित्वं चेति । तत्र चारणाऽनेकविधा, जलजङ्घातन्तुपुष्पपत्रबीजश्रे-ण्यग्निशिखाद्यालम्बनगमना । जलमुपादाय वाप्यादिष्वप्कायिक-जीवानविराधयन्तो भूमाविव पादोद्धारनिक्षेपकुशला जलचारणा । भूमेरुपर्याऽऽकाशे चतुरङ्गुलप्रमाणे जङ्घोत्क्षेपनिक्षेपशीघ्रकरणपटवो बहुयोजनशताऽऽशुगमनप्रवणा जङ्घाचारणा । एवमितरे बोद्धव्या ॥ पर्यङ्कावस्था वा निषण्णा वा कायोत्सर्गशरीरा वा पादोद्धारनिक्षेपणा वा ताभ्यामन्तरेण वाऽऽकाशगमनकुशला आकाशगामिनः । इति क्रियर्द्धिः ।

विक्रियागोचरा ऋद्धिरनेकविधा । अणिमा, महिमा, लघिमा, गरि-मा, प्राप्ति, प्राकाम्य, ईशित्व, वशित्वं अप्रतिघात, अन्तर्धान, काम-रूपित्वमादि । तत्राऽणुशरीरविकरणमणिमा । बिसच्छिद्रमपि प्रविश्या-ऽऽसीत तत्र चक्रवर्तिपरिवारविभूतिं सृजेत् । मेरोरपि महत्तरशरीर-विकरणं महिमा । वायोरपि लघुतरशरीरता लघिमा । वज्रादपि गुरुतरदेहता गरिमा । भूमौ स्थित्वाऽङ्गुल्यग्रेण मेरुशिखरदिवाकरा-

दिस्पर्शनसामर्थ्यं प्राप्तिः । अप्सु भूमाविव गमनं भूमौ जल इवो न्मज्जननिमज्जनकरणं प्राकाम्यं, अनेकजातिक्रियागुणद्रव्याधीनं स्वाङ्गाद्भिन्नमभिन्नं च निर्माणं प्राकाम्यं सैन्यादिरूपमिति केचित्। त्रैलोक्यस्य प्रभुत्वमीशित्वं । सर्वजीववशीकरणलब्धिर्वशित्वं । अद्रिमध्ये वियतीव गमनमप्रतिघातः । अदृश्यरूपताऽन्तर्धानं । युगपदनेकाऽऽकाररूपविक्रियाशक्तिः कामरूपित्वमिति, यथाऽभिलषितैकमूर्त्ताकारं स्वाङ्गस्य मुहुर्मुहुः करणं कामरूपित्वमिति वा । इति विक्रियर्द्धिप्रकरणम् ।

तपोऽतिशयर्द्धिः सप्तविधा । उग्रदीप्ततप्तमहाघोरतपोघोरपराक्रमा घोरब्रह्मचर्या अघोरगुणब्रह्मचारिण इति । तत्रोग्रतपसो द्विविधा, उग्रोग्रतपस, अवस्थितोग्रतपसश्चेति । तत्रैकमुपवासं कृत्वा पारणं विधाय द्विदिनमुपोष्य तत्पारणानन्तरं पुनरप्युपवासत्रयं कुर्वन्त्येवमेकोत्तरवृद्ध्या यावज्जीवं त्रिगुप्तिगुप्ताः सन्तो ये केचिदुपवसन्ति त उग्रोग्रतपसः । दीक्षोपवासं कृत्वा पारणानन्तरमेकान्तरेण चरता केनाऽपि निमित्तेन षष्ठोपवासे जाते तेन विहरतामष्टमोपवाससम्भवे तेनाचरतामेव दशद्वादशादिक्रमेणाधो न निवर्त्तमानाना यावज्जीवं येषां विहरणं तेऽवस्थितोग्रतपसः । महोपवासकरणेऽपि प्रवर्द्धमानकायवाङ्मनोबला दुर्गंधरहितवदना पद्मोत्पलादिसुरभिनिश्वासा प्रतिदिनप्रवर्द्धमानाऽप्रच्युतमहादीप्तिशरीरा दीप्तमनसः । तप्तायसकटाहपतितजलकणवदाशु शुष्काल्पाऽऽहारतया धारणेऽपि श्रमक्लेशविरहितास्त्रिभुवनमपि कनीयस्याङ्गुल्योद्धृत्याऽन्यत्र स्थापयितुं समर्थाश्च कायबलिनः । इति बलर्द्धिः ।

अथौषधर्द्धिप्रकरणम् । औषधर्द्धिरष्टविधा । असाध्यानामप्याधीनां सर्वेषां विनिवृत्तिहेतुरामर्शक्ष्वेलजल्लमलविट्सर्वौषधिप्राप्ताऽऽस्याविषदृष्ट्यविषविकल्पात् । आमर्शः संस्पर्शो हस्तपादाद्यामर्शः सकलौषधिं प्राप्तो येषां त आमर्शौषधिप्राप्ताः । क्ष्वेलो निष्ठीवनं, उपलक्षणं चैतत्तेन श्लेष्मलालाविप्रुट्सिंहाणकादयश्चौषधिं प्राप्ता येषां ते क्ष्वेलौषधिप्राप्ताः । स्वेदालम्बनो रजोनिचयो जल्लः स औषधिं प्राप्तो येषां ते जल्लौषधिप्राप्ताः । कर्णदन्तनासिकादिसमुद्भवो मलः औषधिं प्राप्तो येषां ते मलौषधिप्राप्ताः । विड्वार शुक्रमूत्रं चौषधिं प्राप्तो येषां ते विडौषधिप्राप्ताः । अङ्गप्रत्यंगनखदन्तकेशादिरवयवस्तत्संस्पर्शी वाय्वादि सर्वोषधिं प्राप्तो येषां ते सर्वौषधिप्राप्ताः । उग्रविषसम्पृक्तोऽप्याहारो येषामास्यगतो निर्विषो भवति, यदीयवचश्रवणाद्वा महाविषपरीता अपि निर्विषा भवन्ति त आस्याविषाः । येषामालोकनमात्रादेवातितीव्रविषदूषिता अपि विगतविषा भवन्ति ते दृष्ट्यविषाः । अथवा आशीर्विषमविषं येषां ते आस्यविषाः, दृष्टिविषाणां विषमविषं येषां ते दृष्ट्यविषाः । इत्यौषधर्द्धिप्रकरणम् ॥

अत्र रसर्द्धिप्रकरणं समुच्यते । रसर्द्धिप्राप्ताः षड्विधा, आस्यविषा, दृष्टिविषा, क्षीरास्राविणः, मध्वास्राविणः, सर्पिरास्राविणः, अमृतास्राविणश्चेति । प्रकृष्टतपोबला यतयो यं ब्रुवते म्रियस्वेति स तत्क्षणादेव महाविषपरीतो म्रियते त आस्यविषाः । आशीर्विषा इति केचित्तत्राप्ययमेवार्थस्तदाऽऽशासनादेव म्रियमाणत्वात् । उत्कृष्टतपसो यतयः क्रुद्धा यमीक्षन्ते स तदैवोग्रविषपरीतो म्रियते ते दृष्टिविषाः । विरसमप्यशनं येषां पाणिपुटे निक्षिप्तं क्षीररसवीर्य

परिणामितां भजते; येषां वा वचनानि क्षीरवत्क्षीणानां तर्पकाणि भवंति ते क्षीरास्राविणः। येषां पाणिपुटे पतित आहारो नीरसोऽपि मधुररसवीर्यपरिणामितां भजते येषां वा वचांसि श्रोतॄणां दुःखार्दितानामपि मधुरगुणं पुष्णाति ते मध्वास्राविणः। येषां पाणिपात्रगतमन्नं मद्वरुधिरादिभावपरिणामविरहिताभ्यवहरणास्ततप्ततपसः। अणिमादिगुणधारणाद्यष्टगुणालंकृता विस्फुरितकायप्रभा विविधाक्षीणर्द्धियुक्ताः सर्वौषधर्द्धिप्राप्ता अमृतीकृतपाणिपात्रनिपतितसर्वाहाराः सर्वामरेंद्रेभ्योऽनंतबला आशीर्विषदृष्टिविषर्द्धिसमन्वितास्तप्ततपसश्च। सकलविद्याधारिणो मतिश्रुतावधिमनःपर्ययज्ञानाऽवगतत्रिभुवनगतव्यापारा महातपसः। वातपित्तश्लेष्मसंनिपातसमुद्भूतज्वरकासाक्षिशूलकुष्ठप्रमेहादिविविधरोगसंतापितदेहा अप्यप्रच्युताऽनशनादितपसोऽनशने षण्मासोपवासाः, अवमोदर्ये एककवलाहाराः, वृत्तिपरिसंख्याने चत्वरगोचरावग्रहाः। रसपरित्याग उष्णजलधौतोदनभोजिनः विविक्तशयनाऽऽसने भीमश्मशानगिरिगुहादरीकंदरशून्यग्रामादिषु प्रदुष्टयक्षराक्षसपिशाचप्रनृत्यत्प्रेतवेतालरूपविकारेषु परुषशिवारुतानुपरतसिंहव्याघ्रादिव्यालमृगभीषणस्वनघोरचौरादिप्रचलितेष्वभिरचितावासाः, कायक्लेशेऽतितीव्रशीतातपवर्षानिपातप्रदेशेष्वभ्रावकाशातापनवृक्षमूलयोगग्राहिणः। एवमाभ्यंतरतपोविशेषेष्वप्युत्कृष्टतपोऽनुष्ठायिनो घोरतपसः। त एव गृहीततपोयोगवर्द्धनपराः। त्रिभुवनोपसंहरणमहीवलयग्रसनसकलसागरसलिलसंशोषणजलाग्निशिलाशैलाद्विवर्षणशक्तयो घोरपराक्रमाः। चिरोषितस्खलितब्रह्मचर्याऽऽवासाः प्रकृष्टचारित्रमोहक्षयोपशमात्प्रणष्टदुःस्वप्ना घोरब्रह्मचारिणः, अथवा

अघोरगुणब्रह्मचारिण इति पाठे अघोरं शांतं ब्रह्मचारित्रं येषां ते अघोरगुणब्रह्मचारिणः । शांतिपुष्टिहेतुत्वाद्येषां तपोमाहात्म्येन डमरे इतिमारिदुर्भिक्षवैरकलहवधबंधनरोगादिप्रशमनशक्तिः समुत्पद्यते तेऽघोरगुणब्रह्मचारिणः । इति तपोऋद्धिः ।

अथ बलर्द्धिः । बलाऽऽलंबनादृद्धिस्त्रिविधा, मनोवाक्कायविषयभेदात् । तत्र श्रुतावरणवीर्यांतरायक्षयोपशमप्रकर्षे सति खेदमंतरेणांतर्मुहूर्ते सकलश्रुतार्थचिंतनेऽवदाता मनोबलिनः । मनोजिह्वाश्रुतावरणवीर्यांतरायक्षयोपशमातिशये सत्यंतर्मुहूर्ते सकलश्रुतोच्चारणसमर्थाः सततमुच्चैरुच्चारणे सत्यपि श्रमविरहिता अहीनकंठाश्च वाग्बलिनः । वीर्यान्तरायक्षयोपशमप्रकर्षाद्‌विर्भूताऽसाधारणकायबलत्वान्मासिकचातुर्मासिकसांवत्सरिकादिप्रतिमायोगरूक्षमपि सर्पिरसवीर्यविपाकमवाप्नोति, सर्पिरिव वा येषां भाषितानि प्राणिनां संतर्पकाणि भवंति ते सर्पिरास्राविणः । येषां करपुटप्राप्तं भोजनं यत्किंचिदमृतमास्रवति, येषां वा व्याहृतानि प्राणिनाममृतवदनुग्राहकाणि भवति । इति रसर्द्धिप्रकरणम्

अथ क्षेत्रर्द्धिः । क्षेत्रर्द्धिप्राप्ता द्वेधा, अक्षीणमहानसाः, अक्षीणमहालयाश्चेति । लाभांतरायक्षयोपशमप्रकर्षप्राप्तेभ्यो यतिभ्यो भिक्षा दीयते ततो भोजनाच्चक्रधरस्कंधावारोऽपि यदि भुंजीत तद्दिवसे नान्नं क्षीयते तेऽक्षीणमहानसाः । अक्षीणमहालयलब्धिं प्राप्ता यतयो यत्र हस्तचतुष्टयमात्रावासे वसंति तत्र देवमानुषतिर्यग्योनयः सर्वेऽपि निवसेयुः परस्परमबाधमानाः सुखमासते तेऽक्षीणमहालया इति ।

एवमुक्त तप सामर्थ्य, तपस्विभिरध्युषितानि क्षेत्राणि तीर्थत्व मुपगतानि । परस्परविरोधिनोऽपि प्राणिनो जातिविरोध कारणविरोध विमुच्य शातातरगा भवति तप सामर्थ्यात् । किं बहुना तप किं न साधयत्यपि तु सर्वमेव साधयति । तदेवोक्तम्—

यद्दूरे यद्दुराराध्यं यच्च दूरे व्यवस्थितम् ।
तत्सर्व तपसा साध्य तपो हि दुरतिक्रमम् ॥

तपो यस्य न विद्यते स च वापुरुषो यथा मुचति त सर्वे गुणा, नासौ मुचति ससार, उपधित्याग पुरुषहितो यतोयत परिग्रहा दपेतस्ततस्तत सयतो भवति । ततोऽस्य खेदो व्यपगतो भवति । परिग्रहपरित्याग एवैहिकामुत्रिकपरमसुखकारण निरवद्यमन प्रणि धान । पुण्यनिधान । परिग्रहो बलवती सर्वदोषप्रसवयोनि । नत्वस्या उपधिभिस्तृप्तिरस्ति सलिलैरिव सलिलनिधेर्वडवाया । उक्त हि—

अनेकाऽऽधेयदुष्पूर आशागर्तश्चिरादहो ।
चित्र यत्क्षणमात्रेण त्यागेनैकेन पूर्यते ॥

अपि च—

क पूरयति दुष्पूरमाशागर्त्त दिने दिने ।
यत्रास्तमस्तमाधेयमाधारत्वाय कल्पते ॥

परिग्रहसग एव दु खभयादिक जनयतीति । उपात्तेष्वपि शरीरादिषु सस्कारापोहाय 'ममेद' भावाऽभाव आकिञ्चन्यं । शरी रादिष निर्ममत्वात्परमनिर्वृतिमवाप्नोति यथा यथा पोषयति तथा तथा ह्यस्य तज्जनयति, तपस्यप्यनादरो भवति । शरी

रादिषु कृत्ताऽभिष्वगस्य संसारे सर्वकालमभिष्वग एव । मयाऽनुभूताङ्गना सुरूपेति सविलासेति कलागुणविशारदेति स्मरणं, तत्कथाश्रवणं रतिपरिमलाधिवासितस्त्रीसंसक्तशयनाऽऽसनमित्येवमादि पूर्वरतानुचिन्तनवर्जनं परिपूर्णब्रह्मचर्यमित्याख्यायते । ब्रह्मचर्यमनुपालयन्तं हिंसादयो दोषा न संस्पृशन्ति । नित्याऽभिरतगुरुकुलवासमधिवसन्ति गुणसंपदः । वराङ्गनाविलासविभ्रमविधेयीकृतः पापैरपि विधेयीक्रियते । अजितेन्द्रियता हि लोके प्राणिनामपमानविधात्री ।

इत्येवमुत्तमक्षमाया उत्तममार्दवस्योत्तमार्जवस्योत्तमशौचस्योत्तमसत्यस्योत्तमसंयमस्योत्तमतपस उत्तमत्यागस्योत्तमाकिंचन्यस्योत्तमब्रह्मचर्यस्य तत्प्रतिपक्षाणां च गुणदोषविचारपूर्विकायां क्रोधादिनिवृत्तौ सत्यां तन्निबन्धनकर्मास्रवाऽभावान्महान् संवरो भवति ।

तत्त्वार्थराद्धान्तमहापुराणे-
ष्वाचारशास्त्रेषु च विस्तरोक्तम् ।
आख्यात्समासादनुयोगवेदी
चारित्रसारं रणरंगसिंह

इति सकलाऽऽगमसंयमसंपन्नश्रीमज्जिनसेनभट्टारकश्रीपादपद्मप्रसादा-ऽऽसादितचतुरनुयोगपारावारपारगधर्मविजयश्रीमच्चामुण्डमहाराज-विरचिते भावनासारसंग्रहे चारित्रसारेऽनगारधर्मः समाप्तः ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

of avad nr 40 and nr 100 have been borrowed from a Sanskrit parallel redaction of the Mahaparinibbanasutta Feer, p 360 of his translation, had identified the first part of avad nr 90 with nr 82 of the Majjhima Nikaya «La premiere partie de ce texte correspond tres exactement à la premiere partie de notre récit» Further he had shown that Majjh Nik nr 74 (I, 499—501 ed Trenckner) «reproduit, article par article, point par point, sinon mot pour mot» the discussion between the Buddha and Dirghanakha in avad nr 99 Nor should I wonder, if new correspondences were to be detected[1] This much is certain that many of the introductory tales, resp stories of the present, in our collection strongly remind us of narratives of that kind in the Jatakatthakatha

In this respect, too, the Karmaçataka seems to be a sister-composition of the Avadanaçataka[2] In one passage, at the beginning of avad nr 8 (I, 41 7) this relation has enabled me to fill up a gap of our text by the corresponding passage in Karmaçataka Moreover, though generally speaking their contents are different, both collections of avadanas have occasionally matter in common Feer, in the preface of his description of the subject matter of Karmaç (*Journ Asiat* 1901, p 55) drew up a harmony of the tales in common As this list is full of inaccuracies, I subjoin here the same in a corrected form

Avadanaçataka	1	3	7	8	13	32	47	50
Karmaçataka	94	96	99	104	49	47	40	71

Avadanaçataka	52	74	76	78	79	97
Karmaçataka	44	91	7	33	8 and 61	60

1) Samyutta Nik I, 85 foll contains a parallel of the frame tale of avad 10, see Feer's translation, p 50, with the same gatha — a slight difference being *jayam* [= जयन्] against जिय: Avadanaç I 57, 10

2) Feer mentions the parallelism of Karmaçataka, nr 76 and Samyutta II, xiv, 9 = II, 210—214 of his own ed, and of the passage treating of the in nr 66 and Samy XII, 17